

TALLINNA KOLLEDŽ

PSÜHOLOGIA KONSPEKT

TALLINN 1930.

B

3
8
7

Psüholoogia aine, ülesanne ja arenemine.

Psüholoogia on teadus, mille ülesanded on suured, ja mille aine - uurimisobjektid on hoopis erinevad meile tuntud teaduste ainest.

Psüholoogia aine moodustavad kõik meie hingeelu nähtused - meie mõtted, tundmused, soovid jne. psüholoogia ülesanne seisab selles, et meid nende hingeliste elamustega tutvustada, ja lubada meile pilku heita meie enda ja teiste hingeellu sel teel, et keerulisi hingelisi elamusi psüholoogilise analüüsi jne. abil elementaarseiks, meile kergesti arusaadavaks teha. Ehk küll psüholoogia võrdlemisi vana teadus on ja oma alguse juba vanade greeklaste juures on saanud, polnud tema arenemises kuni 19. aastasaja keskpaigani edu märgata. Põhjus peitus selles, et ei leitud õigeid uurimismeetodeid. Kui 19. keskpaigu saksa prof. VUNDT'i poolt senistele meetodidele lisaks võeti eksperiment, siis algas psüholoogia aladel hoogne liikumine, ja meie ei valeta, kui ütleme, et psüholoogia alal on viimase 60-70 aasta jooksul palju rohkem edasi jõutud kui eelmise paarituhandega. Varemalt, oma arenemise algul, tegutseti peaaugaltikult metafüüsiliste küsimuste kallal. Psüholoogiat on arendanud: Plato, Aristoteles, Hippokrates, Lock, Berkely, Mill, Herbart, Lotze, Wundt, Fechner, Weber, James j.t.

ENSV

Riiklik Raamatukogu

Psüholoogia meetodid.

Psüholoogia uurimisobjektiks on hingelised elamused, ja selleks, et leida õigeid meetodeid, peame tutvunema uurimisobjekti iseloomustavate külgedega. Kõige pealt hingelised elamused erinevad välisilma sündmustest ja protsessidest selle poolest, et nad meile vahetumalt tajutavad on. Kuna me välisilma protsesse oma viie meele abil tunneme, ei saa me mõtet ehk tunnet näha, kuulda, vaid meie tunname neid sisemiselt. Teiseks meie hingelised elamused on peidetud välisilma eest, sest ei suuda meie välja lugeda seda, mis kellegi teise hinges sünnib. Need kaks hingeliste elamuste põhiomadust hingelised elamused pole meeleliselt tajutavad ja nad on peidetud välisilma eest - määravadki psüholoogia meetodid.

Esimene võeti tarvitusele enese isevaatluse meetod, millel omal ajal suur tähtsus oli, nii et mõtteteadlane ..... teda isegi psüholoogia alfaks ja omegaks nimetas. Isevaatlus ehk introspektiivne meetod on oma-ainult inimesele, ta puudub loomadel, ja sellepärast pole need ka teadlikud oma hingelistest elamustest. Isevaatluse paremused on: 1) tunnetaja ja tunnetav protsess on ühes ja samas isikus ja et tunnetamine vahematult sünnib, siis ei või siin meeltepetet ette tulla; 2) uurimisobjektid - psüühilised olengud, on meiega alati kaasas, meie ei tarvitse nende peale oodata. Psüholoogil on oma laboratoorium enesega alati kaasas. Vähe usutavaks teevad introspektiivse meetodi tema halvad küljed, nimelt: 1) ülesanne ühel ajal vaatlaja ja vaadeldav olla, on võimata, sest iga uus psüühiline elamus tõrjub eelmise välja (näit. katsume end viha silmapilgul vaadelda, viha kohe kaob). Isevaatlus võib sündida ainult postfaktume vaatleme järeljäänud jälgi (näit. kui loodusteadlane ei taha taimi uurida, siis on taim ta ees; niipea kui aga ta seda tahab teha, taim kaob jättes mäluksse vaid nõrga jälje). Et uurimine oleks täpne, eksaktne, selleks peab uurimisobjekt alati kättesaadav olema, uurimisobjekt peab saama fikseeritud. 2) Teine isevaatluse nõrk külg on see, et siin uurimisobjekte on uurijal ainult üks eksemplar - tema ise. Iga teaduse ülesanne on leida üldiseid norme, mis maksavad igal ajal ja igalpool.

Kui psüholoog enesest välja minnes, s.o. ühest eksemplarist välja minnes, üldnorme katsuks ülesse seada, siis oleks see loogiline viigaliig kiire üldistamine. Sellega on seletatav asjaolu, et seni kui tunti

ainult isevaatlust ei jõutud kaugemale ja õigusega ütles prof. Wundt saavutatud tagajärgede kohta. "Palju ilusaid mõtteid, luulet, kuid mitte põrmugi teadust.

Abiks introspektiivsele meetodile tuli ekstrospektiivne. Nimelt hingelised elamused väljenduvad, igal tundmusel on oma sümptoomid (rõõmuga käivad kaasas teatud näoilme, silmade sära jne). See asjaolu, et hingelised elamused väljenduvad füsioloogiliselt, et nad peegelduvad meie näos, liigutustes jne. on aluseks ekstripektiivsele meetodile. Ka ekstrospektiivsel meetodil on omad head ja halvad küljed. Hea külg on see, et uurimisobjektide arv on piiramatult suur, mis lubab meile loogiliselt ustavamaid järeldusi teha. Nõrkuseks on aga see, et tunneta mine siin kaudselt, väljenduste kaudu, sünnib ja meie selle tõttu ker gesti eksida võime. Ekstrospektiivne vaatlus sünnib sel teel, et meie teiste hingeelust nende väljendust oma väljenduste peale tõlgitsedes aru saaksime. Selleks peab vaadeldav oma hingelisi elamusi õieti väljenda ma ja vaatleja, et väljendust õieti aru saada, peab sarnaseid tund musi ise üle elanud olema.

Mõlemate mainitud meetode ühine puudus seisab selles, et vaatlus toimetatakse juhuslikult: tahab keegi uurida oma kartust, pidi ta ootama kuni saabus paras moment uurimiseks. See uurimiseks kohane silmapilk võib aga kasutamata mööduda. Seda nähtust loeti paratamataks ja psühholoogiat võrreldi juba astronoomiaga, kus samuti soovitava nähtuse tähe ilmumist oodata tuleb. Teadusel peab uurimisobjekt alati kättesaadav olema, alles siis võib ta eksaktseks muutuda (näit. arvuteadus). Sellest väljaminek on ka psühholoogias katsutud mõlemaid meetode rajada mitte juhusel, s.o. uurimisobjekte, hingelisi olenguid, katseliselt tarviduse korral ette kutsuda. Kuna vaatleja seni passiivne oli, muutub ta katselise meetodi juures aktiivseks: et kartust uurida, ei tule kartust mitte oodata, vaid peab aktiivne olema - hirmuta ja kartus on uurimiseks olemas. Siin sünnib hingeliste olengute esilekutsumine kunstlikult. Asjaolud, mis eksperimendile peatselt eesõigustatud koha teiste meetodide ees andsid, on järgmised: juhusliku vaatluse, s.o. introek trospektiivse vaatluse juures nende senisel kujul, mindu vaatlusele et tevalmistamata. Vaatluseks kohasel silmapilgul võis meil aga mõni muu tegevus käsil olla, mis segavat mõju vaatluse peale avaldab. Katselisele vaatlusele minnakse ettevalmistatult ja selle tõttu on ka resultaat hoopis täpsem ja ustavam. Katseline vaatlus sünnib kindla kava järele, kuna juhuslik vaatlus ei saanud kunagi organiseeritud olla. Edasi - juhusliku vaatluse juures ei saa vaatluse tagajärji üles märkida, kuna katselise vaatluse juures protokolleeritakse täpselt katse kõik resulta did. Täpsemate tagajärgede saamiseks tarvitatakse igasuguseid aparaa te, samuti võib vaatluse objekti katse kestvuse ajal fotografeerida ehk filmida, et teda hiljem fikseeritult uurida. Peale katse lõppu päritatak se katse aluselt, mida ta katse kestel on läbielanud, mis jälle proto kolleeritakse. Nii protokolleeritakse kõik ekstrospektiivsed ja introspek tiivsed momendid, mis võimaldab katset samades tingimistes korrata, kontrollleerida. Juhuslik vaatlus sündis iga kord erinevates tingimistes. Eksperiment lähendab psühholoogiat täpsetele teadustele, nagu keemiale jne. Psühholoogias algab tuntav liikumine, mille eest võlgname tänu sak sa prof. Wilhelm WUNDT'ile. Olles psühholoogia professor, oli Wundt harjunud opereerima täpsete andmetega. Prof. Wundt'i huvitama psühho loogia, kuid siin leiab ta õige selguseta seisukorra valitsemas, kus kõik rajatud juhuslikule vaatlusele. Prof. Wundt julges tõendada, et ka psühholoogia võib täpseks teaduseks muutuda ja nimelt kui tarvitusele võtta eksperiment. Teised tolleaegsed psühholoogid pidasid teda selle tõttu põrunuks, ja nimetasid tema katseid lihtsalt "Spielsachen". Sel lest hoolimata asutab prof. Wundt 1878 aastal Leipzgis esimese psühho loogia laboratooriumi, millele seltsisid varsti teised, esiti Saksa maal, siis juba Prantsusmaal ja mujal. Esialgu uuriti neis lihtsalt

Ar 930 B
Psühholoogia

AR
nim. ENCY
Raamatukogu

43077

hingelisi elamusi, mis enam psüho-füsioloogilist iseloomu. Nüüd saavad aga ka juba puhthingelised elamused katselisel teel uuritud. Näiteks, kuidas eksperimentaalset vaatlust korraldatakse, võtaksime probleemi lahendamise - millel töötab inimese mälu kõige paremini, s.o. mis päeva ajal? Juhusliku vaatluse puhul saama õige lahkuminevad vastused, kusjuures ei teata öelda, millal need teated kogutud, kelle juures tähele pandud jne. Ka on võimata sarnasel teel kogutud andmed kontrollleerida, ja probleem jääb lahendamata. Katselisel väärtusel töötatakse kõige pealt katse kava välja. Edasi leitakse materjaal, mis alati ja igale katsealusele ühe raskuse oleks. Siis leitakse ühised tingimused. Katselt korraldatakse alati kindlal tunni ajal, ühes ja samas ruumis, ühede ja samade katsealustega, kes omakorraldusest soost ja ühevanused. Nii korraldatakse katset samades tingimustes sajad korrad, iga kord katse käiku ja resultate täpselt protokolleerides. Saadud hulgalistest andmetest tuuakse keskmised arvud välja, ja nende ustavus on juba võrdlemisi suur.

Prof. Wundt, eksperimentaalse psühholoogia isa, jagab eksperimentaalsed meetodid kolme liiki;

1) ärrituste meetod, mis seisab selles, et hingeline elamus kutsutakse meis esile füüsiliste välisilma ärrituste abil, näit. antakse meile midagi vaadata, tekib meis tunnetusprotsess. Samuti, kui antakse meie mõistusele ülesanne lahendada 25×73 ?, siis tekib kohe mõtlemise protsess. Muudatusi, hingelise elamusi, mida need välisilma ärritused meis esile kutsuvad, saavad vaadatud.

2) Väljenduste meetod, kus pearõhku pannakse selleks, kuidas katsealuse hingelised elamused väljenduvad, uuritakse füsioloogilisi väljendusi. Nii siis väljenduste meetod uurib katsealuse hingeliste elamuste füsioloogilist külge, nagu seda, mis sünnib katsealuse hingamistega, vereringvooluga, näomusklitega jne.

3) Reaktsioonide meetod, mis põhjeneb sellele, et välisilma ärritused kutsuvad meis esile teatud reaktsioonid, kusjuures igale ärritusele on oma iseloomustav reaktsioon. Siin on huvitav leida seda, millise reaktsiooni iga ärritus esile kutsub, kui kiirelt see reaktsioon sünnib ja kuidas. Eksperimentaalse vaatluse juures on võimalik mõõta iga reaktsiooni kiirust ja kestvust kronomeetrite abil, milledest täpsemad (Schulzi) tuhandikku osasid sekundist mööduvad.

Neid meetode tarvitades ei piirdu psühholoogid mitte ainult lihtsamate psüho-füsioloogiliste protsesside uurimisega (näit. on kergesti toimetatavad katsed mälu, kuulmise, nägemise jne. suhtes), vaid minnakse puht psüühiliste elamuste valda. Esimestena hakkasid Külbe Würtzbergis ja prof. Binet Prantsusmaal mõtlemisprotsessi eksperimentaalse meetodi abil uurima. Selle uurimise tagajärjel leiti, et mõtlemisprotsess pole mitte intuiitiivne (nagu seda on matemaatika), vaid diskursiivne, kus vastus tuleb ilmutusena. See katse oli otsekoheseks tõenduseks, et eksperiment on võimalik ka puht psüühiliste elamuste vallas.

Siiani oleme vaadelnud eksperimenti individuaalsena, s.o. katse toimetatakse ühe katsealuse kallal, mis muidugi laboratoorsel teel kõige paremaid tagajärgi annab. Individuaalse eksperimenti halb külg on see et massilise materjali kogumine palja aega nõuab. Suurt kokkuhoidu aja suhtes võimaldab meile kollektiivne eksperiment. Kollektiivne eksperiment korraldatakse sel puhul, kui on tarvis lühikese ajaga massilist materjali koguda, ja siin korraldatakse katse hulga inimestega korraga. Eriti kohane on kollektiivne eksperiment koolides, ametiasutustes jne (näit. võib sel teel kiiresti vastust leida küsimusele - missugustele seadustele alistub meie mõtlemine. Nimelt antakse katsealustele teatud sõna ja kästakse ülesse märkida temaga assotsieeritud sõna, s.o. esimehe sõna, mida nimetatud sõna katsealuse teadvuses esile kutsub). Kollektiivse eksperimenti halb külg on vähene ustavus, sest puudub võimalus iga katsealust üksikult kontrollleerida, nagu see individuaalse eksperimenti puhul laboratooriumis kergesti võimalik. Kollektiivseid eks-

perimenta korraldas rohkesti koolides Binet.

Kollektiivsele eksperimendile sarnaneb loomulik eksperiment, mida pooldab sama Binet. Loomulik eksperiment erineb laboratoorsest ses suhtes, et siin katsealusel pole teada, et ta on katsealune, ja katsealune selle tõttu loomilikus olekus tabatakse ja ta eksperimentaatori eest midagi ei tea varjata ega ka juurde lisada. Mängud on kõige paremad loomulikkude eksperimentide korraldamiseks, näit. pantmängud, kus otsekohe näha on, et ühe sõnade tagavara, kujutluste hulk, on palju mitmekesisem ja suurem kui teisel. Samuti võib mängude juures mõtete edasiandmise kiirust jm. leida, mis jällegi psühholoogiline eksperiment. Nii siis loomuliku eksperimendi hea külg on see, et katsealune tabatakse loomulikkudes tingimustes, nõrk külg aga asjaolu, et katsset ei saa ette valmistada ja seega ei saa resultate täpselt fikseerida.

Massilise materjali kogumiseks lühikese ajaga on kohane ankeet. Nimelt töötatakse välja küsimuste leht, paljundatakse see, ja saadetakse isikutele, kes katsealusteks on valitud. Need täidavad lehed ja saadavad tagasi. Kogutud materjal kontrollleeritakse ja keskmised andmed tuuakse välja. Ankeet, mis iseenesest on kiire, lihtne ja kerge, nõuab väga hoolsat ettevalmistamist. Vastasel korral võib ta suuri eksitusi tuua. Sellega on seletatav, et prof. Binet ja Ribot hoiatavad ankeete korraldamast, sest sagedasti toimetatakse nad väga hooletult ja asjatundmatult. Et vähegi usutavat materjali saada, peavad ankeedi tingimused olema ühesugused, küsimused hästi valitud ja arusaadavad.

Psühholoogia abiallikad.

Psühholoogia abiallikad on järgmised:

1) Füsioloogia, mille tähtsust näitab juba W.Wundt'i töö pealkiri "Fysiologische Psychologie", Psüühilised elamused tulevad käsikäes füsioloogilistega uurida, sellepärast peab iga psühholoog põhjalikult tundma füsioloogiat. Väide, et psühholoogia on hoopis iseseisev teadus, on sellega ümber lükatud, sest side hingeliste ja kehaliste nähtuste vahel on suur: organismi rike mõjub meeleolu peale halvavalt (kõhuvaluga käib kaasas halb tuju). Vastupidi - hingelised läbielamused avaldavad suurt mõju meie organismi tegevuse peale: on meie meeleolu kurb, siis oleme rõhutatud, siis hakkab ka organism halvasti töötama, kuna rõõmsa meeleoluga käib kaasas eletegevuse suurenemine. Rõõm on parim arstiabinõu, kes rõõmus on, on ka terve.

2) Keeleteadus, eriti etümoloogia ja keeleajalugu. Keel on inimeste vaimuvara ait, sest kõik hingelised elamused on keeles fikseeritud. Keeles peegeldub iga rahva mineviku hingeelu, keeles antakse edasi kujutlused, mõtted, ideed jne., mis meie esivanematel oli. "See, mis on hääles, on sümboliks sellele, mis on hinges", ütleb aristoteles.

3) Suurt abi rahvaste hingeelu uurimisel pakub psühholoogidele etnograafia, s.o. teadus rahvaste kommetest, eluviisidest jne. Etnograafia on arenenud hoogsalt viimaste aastakümnetega ja uurimisi toimetatakse siin peaaegjalikult kultuuris mahaäänud rahvaste juures, nende ilmavaadetega, kommetega jne. tutvunedes. Etnograafia lubab meile sarnaseid probleeme lahendada, nagu seda on usuprobleem, samuti annab ta meile vastuse igasuguste kõlbliste vaadete arenemise peale.

4) Üleüldine ja kultuur ajalugu, mis pildi annavad inimsoo arenemisest ja mitmesugustel aegadel valitsenud aluviisidest, maksval olnud vaadetest, kujutlustest jne. Kultuurajalugu jälgib kultuuri arenemiskäiku rahvaste juures, määrates rahvaste kultuurastmeid vanade ehituste-kunstitoodete jne. põhjal. Sama arenemiskäiku, mis teinud inimkond tuhandete aastate kestel, teeb üksik inimene oma eluaja jooksul.

5) Kirjandus ja bellotristi a. Ilukirjanduses püütakse intuiitiivselt tabada üksiku isiku hingeli i elamusi ja neid fikseerida (näit.

Shakespear "Hamlet"). Kirjanikke, nagu Shakespear, Goethe ja Dostojevskit peetakse paremateks inimhinge tundjateks. Nende teostes antakse edasi fikseeritult hingelisi elamusi samuti, nagu psüholoog fikseerib neid oma laboratooriumis.

6) Kunst laiemas mõttes. Kunstiteostes püütakse kas kivis, puus või värvis tabada inimhinge psüühilisi elamusi ja neid nõnda fikseerida (näit. Laokooni grupp, milles peegeldub terve inimhinge tragöödia fikseeritult aastatuhandeteks).

7) Üksikute kuulsate autobiograafiad, milles need selgitavad oma isiku arenemist, salajasi läbielamusi, mis pole mõistetavad igapäises elus. Autobiograafiad annavad psüholoogile väärtuslikku materjali leitud seaduste tõestamiseks.

8) Psüho-patoloogia ehk haigete hingeelu uurimine. Arstide tähelepanekud vaimuhaigete, kurjategijate ja teiste rikutud hingeeluga inimeste suhtes on väga hääks materjaliks psüholoogile.

Psüholoogia tugenedes eksperimentaalsele meetodile ja asutades nimetatud abiallikaid sammub leidma neid norme ja seadusi, mis maksavad on meie hingeelus, mis meie hingeelu juhivad. Psüholoogia, mis uurib hingeliste elamuste praegust seisukorda nimetatakse stataalseks psüholoogiaks. Gineetiline psüholoogia selle vastu tunneb huvi selle vastu, missugusel tasapinnal olid hingelised elamused vanal ajal, kui rahvad olid madalamal kultuuri astmel. Gineetilisele osüholoogiale on suureks abiks veel kolm psüholoogia haru:

I. Zoo-psüholoogia, ehk loomade psüholoogia, mis uurib loomade hingeelu. Loomade juures kohtame meie hingelisi elamusi, mis sarnased meie omadele, kuid palju madalamal astmel seisavad. Näiteks on loomadel mälu; koer mäletab oma kodu, samuti hoiab hobune mälestuse käidud teest ja tuleb peremehe tagi kodu. Kas on loomadel ka mõtlemist ja fantaasiat, selles lähevad teadlaste arvamisid lahku. Mõned ütlevad, et on, tuues tõenduseks juhuse, kus hobune rehkendab. See on aga nähtavasti treenerimise resultaat, mida saadaks sel teel, et luuakse tugevad assotsiatiivsed sidemed üksikute sõnade ja märkide vahel. Tõsi on igitahes, et loomadel vähekeese fantaasiat ei puudu. Õpetlased, nagu Darwin ütlevad, et loomade hingeelu, mis praegu inimese hingeelust võrratumalt madalamal astmel seisab, võib ajajooksul samale tasapinnale jõuda. igitahes on zoo-psüholoogia tarvilik selleks, et arusaada inimeste madalamatest hingelistest elamustest.

II. Laste psüholoogia. Ka lapse hingelised elamused on madalamal astmel, kui täiskasvanu omad. Et inimese psüholoogiat tema lapseastail õieti aru saada, peab psüholoog tutvunema laste psüholoogiaga.

III. Rahvaste psüholoogia lälgib rahvaste hingeelu arenemist, mis kaasas käib rahvaste kultuuri, keele, muinasloo, kunsti jne. arenemisega. Rahvaste psüholoogia loojaks on Wilhelm Wundt, kes seda isiklikult edukalt kasutas.

Psüholoogia ja füsioloogia.

Igal hingelisel nähtusel on oma füsioloogiline kerrelaat, s.o. iga hingelise protsessiga käib kaasas mingisugune füsioloogiline muudatus meie organismis. See on üks hingeliste nähtuste üldisem joon. Seda pandi tähele juba aastasadade eest, kui veel valitses arvamine, et hing on kehast täiesti lahutatud. Märgati, et hing on seotud kehaliste funktsioonidega. Tekkis küsimus, millise organismi osa kaudu on see side hingeliste ja füsioloogiliste nähtuste vahel teostatud. Otsekohe paistab silma, et mitte kõikides organismi osades see side ühesugune pole. Siin lähevad aga teadlaste arvamisid lahku. Ühed ütlevad, et hing pesitseb südames, et südame kaudu on psüühilised olengud kõige lähemas kontaktis füsioloogiliste protsessidega. Teised arvasid, et

kontakt pesitseb meie hingamisorganis, kopsudes, põhjendades sellega et kui hingamine on takistatud, siis ka elutegevus lõpeb. Kolmandad, on arvamisel, et veri on elusooneks, elukandjaks, sest vere annab edasi oma omadused jne. Neljandad pidasid koguni ihumahla, lima, tähtsamaks kontakti sünnitajaks. Viimasel ajal on need oletused kõrvale heidetud ja maksvaks on saanud hüpotees, mis peassideme loojaks hinge ja ihuliste funktsioonide vahel tunnistab meie närvisüsteemi. Tutvuneme siinkohal lühidalt selle peakorrelaadi ehitusega.

Närvikava kujutab enesest väga tihedat võrku meie organismis. Terve meie organism on läbi põimitud närvi kiududega, kohati tihedamalt kohati harvemalt. Kohati sünnitavad nad suuremad kogud, n.n. ajud, suur, väike ja piklik peaju on seljaüdi. Ajud on keskusteks, kus närvid, mis enestest peeni sooni kujutavad, kokku tulevad. Närvikude, mis oma ehituse võrku meele tuletab, läheb võrgust ometi tuntavalt lahku. Nimelt, kuna võrk seisab katkestamata niitidest koos, mis oma ühendust ei saa muuta, on ergukoest sünnitatud võrgu niitidel omadus oma sidet muuta, kord ühe, kord teise osaga ühendusesse astuda. Närvikava seisab koos üksustest, mis nimetatakse neurooniks. Igal neuroonil on oma tsentrum tuumaga, millest võsud välja lähevad: üks jämedam, n.n. neuriiit, ja hulk põõsasharusid - dendriits. Neuroonide iseäralisus on see, et nad tarviduse järele oma harusid pikendada ehk lühendada võivad, neid teiste neuroonide harude poole väljasirutades ja sarnasel viisil kontakti luues. Nõnda siis, neuroonil enesel on meie kehas kindel asupaik, kuid harude abil võib ta ühendusesse astuda ühe ehk teisega oma naabritest. See neuroonide võime lubab luua lõpmata hulga ühendusteid, isesugustes variatsioonides. Neuroone endid on miljonid ja nende harude kaudu sünnib ärituste edasiandmine mitmesugustesse keha osadesse. Iga moment luuakse uued närvi teed selle järele, kuhu on vaja juhtida äritus. Närvide ülesanne on kahe sugune: ühed saadavad äritusi perifeenumist peaju ja teistesse keskustesse, need on tsentropetaalsed ehk aistingulised närvid. Teised, mis käskusid tsentrumitest perifeeriumi kannavad, on tsentrofugaalsed närvid. Et närvid iga silmapilk suure hulga äritusi peavad edasi andma, siis on nendel teha hiigla töö. Erkude väsimata töö tagajärjel saab füüsiline energia transformeeritud pühhiliseks ja ümberpoordult. Välisilmast saadud äritus transformeeritakse aistinguks.

Igapäevases elus tunneme mõnesuguseid äritusi, ühed on teadlikud, teised teadmata ehk reflektorset. Füsioloogiline vahe teadlike ja reflektorsete liigutuste vahel seisab selles, et reflektorsete liigutuste juures aistingulised närvid loovad otsekohese ühenduse liigutuslike närvidega, ilma peaju kaastegevuseta. Reflektorsetest nimetaksime kõha, aevastus j.t. Kui ärituste edasiandmisel astub vahele kolmas moment - peaju läbimine, mille juures tekib teadlik protsess - mõtlemine, siis on liigutus teadlik.

Mis sünnib närvikavas ärituste edasiandmisel ja kuidas sünnib ärituste edasiandmine? Mõned teadlased leidsid ärituste edasiandmisel analoogilise nähtuse elektri voolu edasiandmisele. Närvid moodustaksid juhed ja peaju pleks keskjaamaks. Võrreldes voolu edasiandmise kiirust ärituste edasiandmise kiirusega erkudes leiame, et see hüpotees on vähe ustav. Ärituste edasiandmine närvides sünnib tuhandet korrad aeglasemalt kui elektri voolu edasiandmine. Viimasel ajal on valdav osa teadlasi otsusele tulnud, et siin ainult mingi keemiline protsess võib sündida, sest keemiliste protsesside edasiandmise kiirus on umbes sama, mis ärituste edasiandmise kiirus närvides.

Ärituste edasiandmist närvis võrreldakse põlemise protsessiga (näit riputada püssirohtu lindina ja ühest otsast põlema panna). Siis tekib küsimus - mis siis õieti põleb? Füsioloogilised uurimised näitavad, et närvides on vedel ollus - närvi substans, mis äritumisel muutub, põleb. See keemiline protsess antakse edasi peajusse, seal transformeeritakse äritus aistinguks jne. Keemiline protsess - äritus -, liigub neuriiiti-

dest kindlat teed mööda. Seda teooriat, et närvisubstantsi põlemine ongi ärituse edasiandmine, tõendab asjaolu, et kui närvid alalises tegevuses on, ei suuda nad äritusi enam endise kiirusega edasi anda, inimene ei suuda ärituse peal nii kiiresti reageerida.

Oleks siin vooluga tegu olnud, siis ei tohiks sarnast nähtust olla, sest vool antakse juhul mööda ikka ühesuguselt edasi, kui tse-
trumis äritus olemas. Siin on närvisubstants läbi põlenud. Iga äritus
muudab närvi substantsi. Verest juurdekantud toiduainetega uuendatak-
se tema liig sagedase ärituste, edasiandmise juures ei suuda närvisubs-
tants veel tarvilikul määral uuendada ja tekib närvide väsimus ja meie
vajame puhkust, toitu, selleks, et närvid uuesti korralikult tööle
saaksid hakkata. Ka paistab silma, et ühelaadilisi äritusi vastu võt-
tes me väsime ruttu; et mitte võsida, peame teised ergud tegevusse
panema (esiti kirjutame, siis kuuleme, edasi loeme ja siis jälle al-
gusest peale). Vahetades ärituste vastuvõtte tse-
trumisi, võib inimene palju kauem töötada. Kõik see räägib teooria poolt, et erkude tegevus
seisab ergusubstantsi hävinemises ja uuenemises.

Psüholoogia ja filosoofia.

Ihu ja hinge küsimus.

Meie võime omi läbielamusi liigitada 1) sisemisteks ehk hingelis-
teks ja 2) välisteks ehk kehalisteks, s.o. füsioloogilisteks.

Nimetame psüühilisi läbielamusi ja füsioloogilisi ihuks ning kat-
sume lahutada hinge ihust, teiste sõnadega teeme vivirektsiooni. Meie
näeme, et meie hingelised läbielamused on ruumita, füsioloogilised -
ruumilised. Kehalisi läbielamusi võib tunnetada ekstrospektiivselt,
hingelisi aga introspektiivselt. Ei ole tõepoolest mingit vahet psüühi-
liste ja füsioloogiliste protsesside vahel. Nad on alalises seotuses
nende vahel on alaline suhtumine üksteisele. Missugune see suhtumine
on - selle kallal juureldes lähevad filosoofide arvamisid lahku.

Spiritualistid arvavad kõik on ühenduses vaimuga, on olemas vaid
vaim (- hinged) ja vaimlised protsessid. Materia on ka oma olu poo-
lest vaim. Leibnitz ütleb: on olemas midagi, mis vastab meie ettekujutu-
sele kehalisest ilmast, aga iseenesest on ta ka vaimline. Ta koosneb
vaimlistest elementidest - monaadidest.

Spiritualismile risti vastu väidab materialism; on olemas vaid
materie, kuna psüühilised nähtused on erilised materie kujud, vormid.
Parallelism väidab, et nähtused voolavad kahes reas: introspektiivselt
tajudes osutuvad - vaimseiks, ekstrospektiivselt - füüsiliseks. Tõepoo-
lest on neil mõlemil aga üks alus.

Psüholoogia jaotus.

Katsume hingeelu, psüühiliste elamuste hulka, lähemalt ja üksik-
asjalikumalt silmitseda, teda analüüsida. Kõige pealt tekib küsimus:
kuidas hingelise elamuste hulka gruppida, kuidas hingelisi elamusi
liigitada.

Praegu on makeev liigitus, mis pärit juba vanalt Groomaalt, ja
mis jagab kõik hingelised elamused kolme suurte rühma.

I. Tunnetuslised elamused on sarnased, kus meie tunneme välisilma
ehk ka iseennast; siia kuuluvad meie aistingud, mälu, fantaasia jne.

II. Tundmuslised elamused on sarnased, kus meie reaktsioon esile
tuleb mitmesuguste väliste nähtuste peale, nagu rõõm, esteetilised tun-
ded, usulised tunded ja teised.

III. Tahtelised elamused on niisugused, kus ilmub meie "mina",

kus meie "mina" on aktiivne, mõjub välisilma peale.

Vastavalt seesugusele hingeliste elamuste liigitusele jaguneb ka terve psühholoogia kolme suurte ossa: 1) tunnetus, 2) tundmus ja 3) tehnis.

Olulist vahet nende kolme psühholoogia osa vahel on püütud isegi graafiliselt kujutada. Tõelikult siin kindlaid piirjooni tõmmata ei saa, et teada kus üks protsess lõpeb ja teine algab.

Graafiliselt võib vahet kujutada järgmiselt:

I. "mina" ----- ilm (tunnetus-protsessis välisilma puutub meis- se, meie tunnetame välisilma).

II. "Mina" (tundelised protsessid kerkivad meis enestes, ilma et nad välisilma puuduksid).

III. "Mina" ----- ilm (tahteliste protsesside juure on meie "mi- na" aktiivne, puutub välisilma).

Tegelikus igapäevases elus on tunnetuslised, tundelised ja tah- telised elamused alati üksteisega põimitud. Puhtal kujul neid ette ei tule.

Võtame mõne tunnetusprotsessi, ütleme matemaatilise ülesande la- henduse. Siin meie mõtleme, ja mõtlemine on tunnetamine. Kuid ülesande lahendamise juures on ka tundmuslised momendid - meil on hea meel, kui lahendus ruttu ja kergesti õnnestub, ja paha meel, kui see meil korda ei lähe. Ei puudu siin ka tahteline moment, sest selleks, et lahendada ülesanne, on meil vaja end pingutada.

Teiseks võtame tundelise protsessi - viha. Ka siin käivad kaasas teised elemendid: mõtted keerlevad vahelduses meie peas, see on tun- netusprotsess; meil on tahtmine vaenlase kallale tungida, mis on tah- teline protsess.

Kolmandaks, vaadates mõnda tahtelist elamust, näeme ka siin on segatud kõigi kolme protsessi elemendid (tahame teatri minna - tahte- line protsess; sealjuures mõtleme eelseisvate kohtamiste peale - tun- netuse element; mõeldes eelseisva teatrisse mineku peale on meie mee- leolu kas rõõmne või kurb - tundeline element).

Võimata on leida elamust, mis oleks puhas teistest elamustest. Inimese psüühilised elamused on alati komplitseeritud. Nimetuse saab mingisugune elamus või protsess sellest, missugune ülalnimetatud kol- mest elemendist domineerival kohal seisab, nagu see ka eelpooltoodud näitedest selgub.

Tunnetus.

Tunnetus protsessi üldiseks iseloomustuseks on asjaolu, et siin sünnib alati tunnetamine, tundma õppimine. Kuidas sünnib tunnetamine ja milline on kõige algelise tunnetusprotsess? On otsusele jõutud, et kõige lihtsam tunnetusline akt on aisting (saksa keeles Empfindung)

Kuidas tekib aisting? Aistingu tekkimises on kolm momenti:

- 1) puht füüsiline moment, s.o. välisilma äritus, välisilmas peab mingi- sugune liikumine olema.
- 2) Füsioloogiline moment; välisilma protsess peab meie meeltesse tun- gima (silma, kõrva, naha jne. kaudu), ja meie meelte kaudu antakse vastuvõetud äritus närvikavasse, sealt edasi juba peaaegu, 3) Psüühi- line moment, kus äritus on peaaegu tunginud ja saab transformeeritud aistinguks.

Et aisting tekiks, peavad kõik kolm momenti olema, kui puudub üks, ei ole enam aistingut. On üks neist kolmest momendist puudu, (puudub välisilma protsess, on meie silm rikkis või puudub teadvus reaktsioon äritusele), siis ei sünni aistingut.

Kas aistingud on kõik sarnased, või on neil ka erinevused? Kui aistinguid omavahel võrrelda, näeme, et nad lahku lähevad peaaegu- kult kolmes suhtes, ja nimelt igal aistingul on oma kvaliteet, kvanti- teet ja tundeline tcon. Ka erinevad aistingud oma kestvuse suhtes.

I. Aistingute kvaliteet on igal aistingul hoopis lahkuminev teiste aistingute kvaliteedist ja see asjaolu lubab meid eritelda värvi maitsest, heli lõhnast jne.

II. Aistingud erinevad kvantiteedi ehk intensiivsuse poolest (meie eritleme tumedat valgust heledast, tugevamat heli nõrgemast).

III. Aistingu tundeline toon. Kui meie midagi aistime või tunnetame, siis tunnetamine pole kunagi mitte puhas tunnetamine, vaid tal käib paratamatult kaasas tundeline - emotsionaalne toon, kord tugevalt, teinekord nõrgemalt. Olgu selleks näited. Vaatame mingi asja peale, siis see asja aistimine mõjub meeleoluliselt meie peale - on asi ilus, siis ülendavalt, on ta aga inetum siis ümberpöörduvalt. Kuulmisaistingutel on tundeline toon suurem; meile meeldivad mahedad helid, ei meeldi meile aga kriiskavad helid ja dissonantsid. Veel eram mõjuvad tunnetusele mitmesugused maitseid. Samuti mõjuvad nuusutamisaistingud - mitmesugused lõhnad meeleoluliselt õige tugevasti. Kõige enam on tundelise tooniga seotud orgaanilised aistingud, nagu valu. Ilma tundelise toonita aistinguid meie ei tunne.

IV. Neliandeks eriteldakse aistinguid nende kestvuse järele: iga aisting võib kesta pikemat või lühemat aega. Kõik ülalnimetatud neli omadust on igal aistingul olemas.

Võiks küsimus tekkida: kas on aistingul ka ruumiline ulatus? Ajaline ulatus, s.o. kestvus oli. Mõnedel aistingutel näib tõesti ruumiline ulatus olema, (meie näeme mitmesuguse suurusega asju). Teistel, nagu kuulmise aistingutel pole aga kindlasti mingisugust ruumilist ulatust.

Teatavasti tekib iga aisting äritusest. Huvitav on, milline on suhe ärituse ja aistingu intensiivsuse vahel? Nähtavasti on asi nii, et mida suurem on äritus, seda tugevam on ka aisting. Aisting, mis tekib sel korral, kui äritus on minimaalne, nimetatakse minimaalseks aistinguks (näit. selleks, et me kuuleks, peab helil teatud tugevus olema). Igal aistingul on siis oma äritus-läve ja selleks, et tekiks aisting, peab äritus sellest ärituslävest üle astuma. Äritus-läve on igal aistingute grupil isesugune. Vastandina sellele nähtusele on teine; on olemas äärmine kõrgem ärituse tipp, millest meie enam ei aisti. Maksimaalne äritus, mille juures aisting tekib, nimetatakse kõrgemaks läveks. Aisteergud, mis vastavad ärituslävele ja kõrgemale lävele nimetatakse minimaalseks ja maksimaalseks.

Olgu meil mitu aistingut, mis erinevad oma kvantiteedi poolest (näit. võtame kolm kilaasi veega, milledest esimesse on pandud 1 lusikatäis suhkurt, teise - 2, ja kolmandasse - 3. Maitseades igetühte neist eraldi saame kord nõrgema, kord tugevama aistingu). Kuid mitte alati ei tunne meie vahet. Minimaalsem ärituste vahe, mille juures meie aistingute erinevust märkame, nimetatakse erinevuse läveks. Erinevuse läve leidmiseks korraldas palju katseid füsioloog Weber. Ta nägi, et igale aistingule tuleb kaunis tuntav lisandus anda selleks, et aistingute vahe oleks märgatav ja samuti seda, et lisaäritus peab olema kindlas suhtes algäritusega. Näituseks võttis ta ühe kilogrammilise raskuse käele ja hakkas sinna raskust juure lisama 10 gr. 50 gr. jne. Nõnda leidis ta, misuguse raskuse juuretulekul erinevust märgatakse. Selgus et lisaäritus peab olema vähemalt $\frac{1}{3}$ algäritusest; kui lisaäritus on vähem sellest määrast, siis ei tunne meie erinevus (näit. peame 3 klgr. 1-le juurde lisama et erinevust tunda). Seda Weber'i poolt katseliselt leitud seadust formuleeris prof. Fechner ja nüüd kannab ta Weber-Fechner'i seaduse nime, ning kõlab järgmiselt: Äritus suhtub aistingusse nõnda kui arv surutud oma logaritmissse, - ehk teisiti; kui äritus kasvab geomeetriselises progressioonis, siis aisting kasvab aritmeetilises progressioonis.

Seda seadust võib instinktiivselt märgata ja teda kasutatakse iga sammul reaalsus. Näituseks, kaupmees, kes tahab kauba hindu tõsta ostjaid kautamata, tõstab neid 10% - 5% võrra, ja ostjad ei pane seda tähelegi. Tõstaks ta aga kaubahindu üle 1/3 alghinnast - ütleme 40% siis tõrjuks ta sellega ostjad eemale. Mitu korda 10-15% võrra tõstes võib kaupmees samuti 40% hinnakõrgenduseni jõuda, kuid ilma ostjaid kaotamata.

Aistinguid on palju ja selleks et neid tundma õppida lähemalt peab neid klassifitseerima. Aistingute klassifikatsiooni suhtes suuri lahkuminekuid pole. Siin olgu toodud prof. Jerusalemi' i jaotus, mis laiemalt tunnustatud.

I. Välised aistingud, millele esilekutsujaks on välised äritused,

II. Sisemised aistingud, mis tekivad sisemiste ärituste tagajärjel.

Välised aistingud jagunevad omakorda kahte rühma:

a) üldaistingud, s.o. aistingud, mida meie ei oma spetsiifiliste meelte kaudu, vaid millele vastuvõtmisel terve meie organism aistib.

Need on sooja-, külma- ja teised aistingud.

b) meelised aistingud kitsamas mõttes, s.o. aistingud, millele vastuvõtmiseks on meil spetsiifilised organid - silmad, kõrvid ja sisemised aistingud, jagunevad kolme rühma:

a) orgaanilised aistingud, mis on põhjustatud meie organismi sisemisest tegevusest, nagu südame, hingamis- ja tegevusest. Orgaanilised aistingud tekivad meis ainult nimetatud organide korratuma töötamise puhul.

b) liigutuste või muskrite aistingud, mida meie omame muskrite kaudu

c) tsentraalsed aistingud tekivad peaaegu sünduvate protsesside algatusi (pea pööritlemine).

Aisting ja tajumus.

Eelpool nimetasime aistingut elementaarsemaks tunnetamise protsessiks. Kuid peab ütlema, et ka aisting on komplitseeritud, ja aisting puhtal kujul on lihtsalt psühholoogilise analüüsi produkt. Kui meie midagi tunnetame, siis on tegevuses mitu meelt, ja selle meelte töö saavutused saavad süntiseeritud, näiteks, kui meie vaatame tahvelt, siis on tegevuses nägemise ja muskrite aistingud. Nii siis aistingud saavad komplitseeritud. Teiseks - aistingud saavad projitseeritud. Tekib küsimus - kus aisting õieti on; kas on ta meie enestes või välisilmas? Aisting on ainult teadvuse olek. Tahvel on minu teadvuse olek ja mina projitseerin selle enesest välja. Ka meie ise oleme teadvuse olengud: kas meid reaalselt olemas on või mitte, seda ei saa meie selgeks teha. Psühholoogias on vool, mille esitajad tunnistavad, et kõik ilma asjad on teadvuslikud olengud. Nii ütleb mõtteteadlane Kant: meie ilm on fenomen, s.o. ilmatus, kas nomen olemas on, selle peale ei saa vastata. Selle vaate järel on asjad ainult sellepärast olemas, et meie nende aistinguid projitseerime.

Kolmandaks - meie lokaliseerime aistinguid, meie märgime ära, kus on tahvel, kus ripuvad riided jne.

Aisting pole kunagi lihtne, puhas, vaid ta on alati seotud komplitseerimise, projitseerimise ja lokaliseerimisega. Aisting ühes komplitseerimise, projitseerimise ja lokaliseerimisega on aga juba tajumus.

Üldaiustingud.

1) Valuaistingud.

Põhjused, mis valuaistinguid tekitavad, on kas välised, nagu igasugused rusumised, pigistused, torkamised, näpistamised, rebimised jne. Siia kuuluvad ka põletamised tule ja elektriga. Seesmise valu aistinguid tekitavad põhjused on igasugused organismi rikked, nagu korratud seedimiselundites tekitab kõhuvalu jne. Oma kvaliteedi poolest erineb üks valu teisest õige vähe. Siiski meie teeme vahet nende vahel nimetades valu kas torkavaks, kiskuvaks, põletavaks, tuimaks, etravaks jne. Intensiivsuse poolest võib valu olla vaevalt tuntav, võib olla aga ka väljakannatamata. Kas meie valu lokaliseerime? Suuremalt osalt saab inimene, kellel vali aisting olemas, õige täpselt valu asukohta ära tähendada. On siiski juhtumisi, kus on võimata valu lokaliseerida. Valu aistingu bioloogiline tähtsus on kolossaalne, sest valutunne on aisting, mis meid hoiatab organismi ähvardavate hädaohtude eest ja selle eest valvab, et meie organism ei hukku mingisuguse korratuse või ähvardava hädaohu käes. Valu on alati valvel ja teda kustutada on peaaegu võimatu, ehk küll selleks on leitud abinõud - arstirohud. Kõik teised aistingud atrofeeruvad, s.o. kaotavad aja jookul oma intensiivsuse. Valu selle vastu ei vähene, kui ta pikaliselt kestab, vaid muutub siiski kisendavamaks.

Kuigi meie valu esiti ei taha tähele panna ja teda unustada püüame, muutub ta lõpuks ometi väljakannatamatuks, et oleme sunnitud arsti poole pöörama. Kui hädaohu kasvuga valuaisting oleks otrofeerunud, siis oleks organism paratamatult hukkanud.

2) Temperatuuri aistingud.

Need on sooja ja külma aistingud, millede tekitajaks on mõningased molekuliid, mis meie kehapinda puudutavad ja meisse sooja ehk külma edasi annavad. Soojaaistinguid omame soojuse allikatest, külma aistinguid külma allikatest. Kas on meie kehas erilisi organisme sooja ja külma aistimiseks? Ei, sest temperatuuri aistinguid võime omada terve keha pinnaga. Siiski on temperatuuri aistingute vastuvõtteks meie ergukavas iselaadi ehitused. Meie nahapinnal on erilised sooja ja külma aistingute vastuvõtte punktid. Nende punktide olemasolu ja tihedust võib kindlaks teha järgmise katsega. Kõige pealt jagatakse nahapind ruutsentrimetriteks lapikesteks. Siis võetakse aparaat (nõu, milles ka soojem või külmem vesi, ja millest algab ja millesse lõpeb kummitoru. Kummitoru kaudu voolab vesi, mille temperatuur püsivana hoitakse, läbi metallist teraviku, mille temperatuur sel teel ka püsiv hoitakse). Seda teravikku liigutame (olgu tema temperatuur 5 kraadi), ja nüüd tunneme mõnedes kohtades lõikavat külma. Nõnda leitakse külma punktid. Võtame nüüd soojema vee (35 kraadi) ja liigutame siis teravikku, ning nüüd tunneme mõnes kohas põletavat kuumust. Need on soojuse aistimise punktid. Sellest katsest järgneb, et temperatuur aistingute vastuvõtteks on osa meie ergukavast spetsialiseerunud, ühes erguotsad nimelt külmaaistingutega, teised soojaaistingutega vastuvõtteks. Sooja ja külma aistinguid ei tule nii võtta, et külm on soojuse puudumine ja ümberpöörduvalt, vaid peame võtma mõlemaid iseseisvatena ja poosiitvsetena. See, mis meie keha temperatuurist madalamal, tundub külma aistinguna, ja mis kõrgem, tundub sooja aistinguna. Mõlemal tuleb võtta relatiivselt, s.o. suhteliselt, organismi temperatuurilis, mitte absoluutselt. Tundeline toon sooja ja külma aistingutel on mitmesugune ja oleneb nende intensiivsusest (on meil jahe - siis on hää; külm, siis ei salli meie seda enam). Ka oleneb tundeline toone meie meeleolust, olengust ehk jälle inimeste omapärasisest harjumisest (üks armastab enam sooja kui teine; lõunamaa elanik ei kannata peaar-maa külma, kuna sealne elanik kareda külмага end õige mõnusa tunneb olevat). Soojust kannatavad inimesed palju enam välja kui külma, rel-

lepärast on tundelikkus külma vastu suurem ja külma punkte on mitu korda rohkem kui sooja omi. Temperatuuri aistingud on väga atrofeeruvad (tuleme talvel õuest tuppa, on meil algul õige soe; varsti tunneme meie toa temperatuuri hariliku olevat, meie ei tunne enam endiselt suurt soojust). Temperatuuri aistingute bioloogiline ülesanne on meie organismile kohast temperatuuri leida ja meid liig järskude temperatuuri muutuste eest hoida, mis meie organismile halvasti võiksid mõjuda. Nii on siis ka temperatuuri aistinguid meie organismi kaitsjad.

3) Kompamisaistingud.

Kompamisaistingu tekitajaks on igasugused asjad, mis meie kehapinna puudutavad: kompamine sünnib terve kehaga. Kompamis-aistingute kaudu omame teadmisi kehade suurusest, vormist (ümargune, kandiline), kas asi on sile või kare, kõva või pehme, märg või külm. Kompamisaistingute vastuvõtmiseks on meie ihukarvad, mis katavad 95 % meie kehapinnast. Ihukarvade all asuvate Meissneri kehakeste kaudu antakse äritused erku-
dele edasi. Maha tundelikkus pole igalpool ühesugune: Weber tegi katseid kaheharilise aparaadiga (küsitakse katsealuselt, kas ta tunneb üht või kahte puutumist), ja leidis, et selleks, et tunda kahte puutumist, peavad harude otsad üksteisest eemal olema: keele otsas - 1 m/m. näppud - 2 m/m., huultel - 5 m/m., käeseljal 10 m/m., seljal - 50 - 60 m/m jne.

Kompamisaistingud on täpselt lokaliseeritavad ja neid usume meie kõige enam (õeldakse: katsu oma käega, siis usud). Kompamisaistingud on kergesti adopteeruvad. Inimene, kes prille kannab, ei tunnegi enam et tal midagi ninal rõhumas on. Samuti juhtub, et inimene otsib mütsi, müts enesel peas. Bioloogiliselt ei mängi kompamisaistingud enam nii väga hoitavat osa meie organismis ja selle tõttu pole nende atrofeerumine nii hädatarvilik.

Meelelised aistingud.

1) Nägemisaistingud.

2/3 neist teadmistest, mis meil olemas välisilma kohta, on saadud meie tähtsama meele, nägemismeele kaudu. Nägemismeele kaudu saame kaheksaüheksa aistinguid: 1) valguse ja värvi aistingud ja 2) objektide tajumused. Mis põhjustab nägemisaistinguid füüsiliselt? Eeteri lainetus; eeter kui õrn ollu täidab terve ilmaruumi ja on ise alatasa liikvel. Eeteri võnkumised, lainetused mitmesuguse lainepikkusega, tungides meie silma sünnitavad seal füsioloogilise protsessi. Füsioloogiliseks orgaaniks, mis välisilma äritusi, s.o. eeteri võnkumisi, vastu võtab ja neid erkudesse edasi annab, on meie silm. Silm kujutab enesest munakujulist keha järgmise ehitusega; sees on vedelik, n.n. kiasakeha, mida katavad - lugedes väljastpoolt - valge kile, soonkile, võrk-kile. Esimene moodustab ees kumera sarvkile, kuna soonkile, kilel, mis kujutab enesest tihedat ergukeste võrku, on kaks täppi - kollane ehk hele täpp ja tume täpp. Viimasest lähevad välja sila närvid ja temaga meie ei näe, kuna esimene selle vastu kõige paremaks nägemise kohaks on. Silmad peavad nii juhitud olema, et äritus, s.o. asja kjund, langeta kollasesse täppi, siis näeme meie kõige selgemini. Silmast väljaminev nägemisnärv läheb nägemiskünkasse pea suuraju tagumisse ossa. Elektri lainetus mis meie silma sattub, äritab silma närve, see äritus antakse edasi nägemiskünkasse ja transformeeritakse seal nägemisaistinguks.

Vastame esite, kuidas on valguse ja värvi aistimisega. Valguse aistingud liiguvad ühes suunas: hele valgus, tumedam, tume, pime. Mõlemad äärmised punktid valgus ja pimedus - on positiivsed nähtused - pimedus pole heleduse puudus ja ümberpöördukt.

Värvisid on kaks liiki 1) neutraalsed ja 2) spektri värvid.

Neutraalsed on valge ja must, mis liiguvad ka ühes suunas; valge,

halli, tumehall, must. Spektori värve me sarnasesse järjekorda aseta-
da ei saa, sest siin värvide järjestus isesugune, ja iga üksik värv
ei erine teisest mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt.
Spektori 7 peavärvi on järgmised: punane, oransh, kollane, roheline,
taevasinine, tumesinine (indigo) violetti. Tekib küsimus, millise or-
gani abil silmas meie värve üksteisest eraldame? Inimene võib eritai-
da kuni 150 värvi, kuna ta seda teeb ainukese silmaga. Füüsikerid se-
letavad seda nähtust sellega, et igale värvile vastab isesugune võnku-
missagedusega eeteri lainetus. Meie silm aistab neid lainetusi, mille-
de võnkumissagedus ulatab 400-800 bilioni võnku sekundis. Võnkumisi
väljaspool neid piire meie ei aista. Silm reageerib ainult teatava
lainepikkusega eeteri lainetuste peale.

Füsioloogid, püüdes seletada värvide eriteadlemise võimet, on
seadnud mitmed teooriad, milledest tähtsamad Jung-Helmholtzi ja Heringi
teooriad.

Jung-Helmholtzi teooria:

Silmas on kolm seltsi kiuduid: ^(nagu) punast, rohelist ja violetti
aistivad kiud. Iga liiki reageerivad ainult vastava pikkusega eeteri
võnkumisele. Saavad äritatud ainult punast aistivad kiud, siis tekib
punase värvi aisting jne. Harilikult saavad korraga kõik kolme liiki
kiud äritatud ja mitmesuguses proportsioonis ja nõnda tekivad vahepeal-
sete värvide aistingud. Seda tõendab järgmine katse: kui võtta kolm
nimetatud värvi mitmesuguse proportsioonis ja neid kiirelt keerutada
keerutisel, siis võime saada tõesti kuni 150 värvi, kui kõik kolme lii-
ki kiud ühevõrra äritatud saavad, siis neutraliseeruvad nad ja meie
saame halli värvi aistingut. Ka lubab see teooria seletada kontrast-
nähtusi: asjaolu, et silma punaselt täpilt neutraalsele pinnale ära
pöörates näeme rohelist täppi, on seletatav sellega, et punast värvi
aistivad kiud on väsinud ja neutraalsel pinnal, kus kõik kolme värvi
kiud ühesuguselt äritatud saavad, rohelised kiud, mis käesoleval kor-
ral puhanud on, reageerivad erksamalt. Samal kombel võime saada sinist
täppi vaadates hiljem kollase täpi neutraalsel pinnal. Ka värvipimedus
- doltenism - on kergesti seletatav. Suur protsent värvipimedaid ei
tee vahet rohelise ja punase värvi vahel (seda nähtust kohtas esimese-
na Dalton). Väike protsent ei tee sinise ja kollase vahel vahet. Jung-
-Helmholtzi teooria kohaselt on siin tegemist mõningate kiudude rikkis-
olekuga.

Jung-Helmholtzi teooria oli hulga aega maksval kohal teaduse il-
mes, ehk küll ei leitud mingisuguseid kiude meie silmas. Viimaks tul-
di arvamisele, et värvide aistmise protsess peaks keemiline protsess
olema, ja nüüd püstitas prof. Heering oma nägemise teooria. Ta ütleb:
silmas on keemiline ollus - nägemissubstantis ja nimelt kolme liiki:
must-valge, punane-roheline ja sinine-kollane. Arituste puhul sünnib
nägemissubstantsi assimilatsioon ja dissimilatsioon. Heledad värvid,
s.o. valge, punane ja kollane, tekitavad dissimilatsioone. Teised on
rahustavad värvid (must, roheline ja sinine) ja tekitavad assimilatsi-
ooni. Nägemissubstantsi assimileerumine ja dissimileerumine sünnib
mitmesuguses proportsioonis, millega ka seletatavad ülemineku värvid.
Hering näitab, et värvid neutraliseeruvad ka paariviisi võetult. Võta-
me paariviisi must-valge, punane-roheline ja sinine-kollane, siis an-
navad nad keerutisel neutraalse halli värvi. Neutraalsus pole muud
kui kiire dissimilatsiooni ja assimilatsiooni vaheldumine. Kerge on
Heringi teooria järele seletada kontrast nähtusi: dissimilatsioonile
(punane) järgneb assimilatsioon (roheline). Kumb nimetatud kahest teoo-
riast õigem on, seda on raske öelda. Viimasel ajal leiab Heringi oma
rohkem poolehoidu.

Objektide tajumine, asjade nägemine.

Silmade abil näeme asjade suurust, vormi, kaugust, vahet jne. Kuidas on see mõeldav? Asjad põhjustavad eeteri lainetuse, mis silma tungib. Kui silm vastab asja, siis asjast langeb kujund silma võrkilele, kuid ümberpöörduvalt (seda tõendavad tapetud loomade võrk-kiles leitud kujundid). Teiseks eelduseks objektide tajumisel on silmade akkomodatsiooni võime, s.o. lääts võib oma kumerust muuta selle järele, kas on tajutav asi ligidal või kaugel. Kolmandaks on silmal fikatsiooni võime. Silm võib liikuda kolme paari musklite abil paremale ja pahemale, ülesse ja alla. Võrkilele langev kujund, akkomodatsioon ja fikatsioon üheskoos lubavad meid objekte tajuda. Näituseks tahvli suuruse kohta saame teateid kõige pealt võrkilele oleva kujundi kaudu, teiseks fikatsiooni kaudu (silmade liigutamiseks tarvilik musklite tegevus näitab meile asja suuruse). Tahvli kauguse määramisel on mõõduandev akkomodatsioon, läätsa suurel või vahem pingulek. Samuti aitab meid asjade kaugust ära määrata nägemisnurga suurus.

Peale värvi ja valguse aistmise sünnib silma kaudu objektide tajumine. Valguse ja värvi aistingud olid lihtsad psüühilised elamused, millede juures tegevuses oli ainult silm. Objektide tajumisel on peale silma tegevuses silma liigutajad musklid, mis võimaldavad fikatsiooni. Musklite abil keerame silma nii, et asjast kujund langeks heledasse täppi. Samuti on akkomodatsiooni puhul tegevuses läätsa liigutajad lihased. Nõnda liigutavad siin nägemisaisting ja musklite aisting ja moodustavad tajumise. Objektide tajumisel on tegevuses kolm faktori: 1) asja kujund silma võrkilele, 2) akkomodatsioon ja 3) fikatsioon. Asjaolu, et objektide tajumisel nii mitu faktori tegevuses on, teeb võimalikuks, et üks ja sama asi mitmele vaatlejale isesugusena näib olema, olenedes sellest, missugusest lähtekohast asja vaadatakse. Ka on seletatavad sellega mitmed nähtused, mida meie tunneme silmapetete nime all. Silm on väga tähtis organ ja organism ise on tema kaitse eest hästi hoolitsenud (ta asub pealuu koopas, on kaitsitud ripsmetega, kulmudega jne.). Suuremalt jaolt oleme harjunud seda uskuma, mida silmaga näeme: kuid tuleb sagedasti ette, et silm meid petab. Siin olgu toodud sagedamini ettetulevad silmapetted.

Valguse ja värvi aistmise juures tuleb silmapetteid ette võrdlemisi vähe. Siin tuleb tähele panna peaaegselt kaks nähtust: daltonism ja kontrast-nähtused. Daltonismi korral ei tee inimene vahet mõningate värviaistingute vahel. On selgunud, et värvipimedad näevad varve nii, nagu meie näeme neid külje vaates. Näituseks asi, mis otse vaatamisel punane on, ei näe küljelt vaadates seda enam olema, vaid midagi hallikat). Värvipimedate protsent on kaunis suur, meeste juures suurem kui naiste juures. Et värvipimedus mõnes ametis väga hädasohtlikuks võib saada (rongijuht, laevajuht), siis võetakse neile kohtadele vastu ainult neid, kellel arstlik tunnistus, et nad värvipimedad ei ole.

Kontrastnähtused. Heledus pole absoluutne. On meil kaks tuba, millest ühes põleb 100 küünlane lamp, teises aga 50 küünlane. Astume peale mõneagset esimese toas viibimist teise tuppa, siis näib ta meile õige pime olevat, kuna seal viibivad inimesed seda valgust sugugi nii halvaks ei pea. Kui tuleb inimene teisest toast esimesse, mille valgus meile harilik, siis näib temale sealne valgus otse pimestav olema. Kontrastis näib alati kõik tugevam olema. Paneme halli paberi musta kõrvale, ta näib meile valgena; asetame ta teise halli paberi kõrvale ja ta on iseka hall. Alati kui tahetakse suuremat reljееvsust saavutada, võetakse kontrasteerivad värvid abiks.

Objektide tajumisel tekkivate silmapetete hulk on hoopis suurem.

Vaatame enese ümber: vaateväli paistab meile ringina, mille tsentris meie seisame, ja mis pealt kaetud poolkera kujulise kupliga. Nii paistab ilm meile ja nii arvati tema ka vanasti olema (horitsondi joont peeti ilma piirjooneks ja temale kardeti läheneda). Tõepoolest pole aga olemas mingisugust taevavölvi, vaid meid ümbritseb tühi ilmaruum. Järjekult, meie silm petab meid. Millega on nimetatud silmapete põhjendatud? Vaatevalja vorm oleneb meie silma ehitusest ja tema tegevuse iseäraldustest. Nimelt sünnib silma ülesse ja alla liikumine kaares, millega seletatav taevavölvi kumerus. Kaugusesse vaatamise juures saab lääts end ainult teatud määrani õhukeseks ajada, ja nõnda määrab akkomodatsioon meie nägemisraadiuse. Nimetatud põhjusel võime igas sihis ainult teatud kauguseni näha, ja vaateväli omab ringi kuju.

Edasi tekkib silmapetteid asjade kauguse tajumisel. Vaatame üht ja sama objekti esiti kaugel, siis ligidal: läheneb silmapiirilt meile laev paistab ta meile esiti täpina, lähemale tulles paistab ta meile kogu aeg suuremana, ehk küll meie teame, et laeva suurus on muutumata, ja see on lihtsalt silmapete. See silmapete on seletatav akkomodatsiooniga ja fikatsiooniga. Siinjuures mängib nägemisnurk teatava osa. On meil kaks ühekaugust asja, siis vaiksem asi näib meile vähem nurga all, tema nägemisnurk on vähem. Meie teadvus ei tee aga vahet kauge asja ja vaikese läheda asja vahel, silm reageerib kaugel oleva asja peale samuti nagu lähedal oleva vaikese asja peale. Harilikult on aga asjad, milliseid tajume, meie poolt varemalt nähtud, ja meie suuruse määramisel kasutame varem omatud kogemusi. Edasi tekkivad silmapeted mitmesuguste liikumiste juures. Meile näib, et päike liigub ja maakera täiesti paigal seisab; muljest, et päike läheb looja ei saa meie lahti, ehk küll teame, et silm meid petab. Rongil sõites näib rong seisma ja ümbrus liikuma, ja meil tekib mulje, mis tööoludele vastukaiv, mis on jällegi silmapete. Kui oleme end mõni aeg kiirelt koha peal keerutanud ja siis maha istume, näib meile ümbrus liikuma. Millega on seletatavad need silmapeted? Kui meie mõnda liikuvat asja fikseerime, silmadega jälgime (näit. jälgime silmadega linnu lendu, siis on tarvis, et asjast kujund langeks kogu aeg heledale täpile ja selle tõttu silm liigub seltsis linnuga. Üldse käib kõikide liikuvate asjade jälgimisega kaasas silma liikumine. Seda näeme rongis sõites, kus pete tekib ainult siis, kui meie ümbrust tähele paneme, fikseerime. Kui aga silm ei pea liikuma, pole mingit petet. Liikumisel tekkivatest silmapetetest võiks veel nimetada kinopildi vaatamist kinos, pildid liiguvad üheteise järele teatavate vaneasjadega, meil näib see aga katkestamata liikumine olema. See on seletatav sellega, et pildist jäänud jäljed ei kao meie silmast nii ruttu, ja saame mulje, et pildid ühte sulavad.

Erilise liigi silmapetetest moodustavad petted joontega, mis meil iga päev ette tulevad. Võtame kaks ühepikust joont ja teeme neile nooleotsa kujulised sabad külge, kuid nii, et ühel saba harud sisse, teisel väljaspoole juhitud. Nüüd näib meile teine joon pikem olema, kui esimene, mis on seletatav sellega, et esimesel joonel panevad lisajooned silma liikumisele piiri, teisel aga seda ei ole ja silm liigub edasi.

Ehk jälle võtame kolm paralleelset joont ja lõikame neid 45 kraadi omavahel paralleelsete joonte võrguga, üht ühes sihis, teise kahte teises sihis. Nüüd ei paista antud jooned meile enam paralleelsetena, vaid näivad kusagil eemal kõikuma. Silmapete tekitajaks on siin jälle lisajooned. Edasi kui võtame kaks ühesugust ringi ja teeme ühele vaiksema ringi sisse, teise aga tühjaks jätame, siis näib

tühi ring meile suurema olema. Üldse näib täidetud ruum alati väiksemana kui tühi. Veel on igatühele tutav, et kahest ühepikkusest üks-taisele risti tõmmatud joonest horisontaalne joon lühem näib olema kui vertikaalne. Samuti, kui täita kaks ühesuurust ruumi paralleelsete joontega, ühte horisontaalsetega, siis nad enam ei näi ühesuurused olema. Seda asjaolu, et pikki, s.o. vertikaalsed jooned, pikematena näivad, kui horisontaalsed, kasutatakse riiete valmistamisel (pikuti jooned teevad inimese pikemaks, risti sellevastu lühemaks.

2) Kuulmisaistingud.

Kuulmisaistingute vastuvõtte orgaaniks on inimesel kõrv, mille ehitus peajoontes järgmine: kõrv koosneb kolmest osast - välimine, keskmine ja sisemine kõrv. Välimine kõrv kujutab enesest vaolise ehitusega kõrvalehte. Vaod keeravad end sissepoole, ja nende ülösanne on õhulaineid kõrvatorusse saata. Kuulates pöörame ikka kõrva sinna poole, kus õhulained tulevad, ehk jälle võtame käe abiks, et neid kõrva juhtida. Välimine kõrv lõpeb trumminahaga, mis kergesti vibreerib õhulainete mõjul. Sisemise kõrva moodustavad kolm kuulmeluukest, mis lõpevad ovaal aknakases. See luukeste süsteem on liikuv nagu voki ratas, ja nende abil antakse trumminaha võnkumised ovaalaknale edasi. Ovaalaknakase taga asub tigutaoline labürint, mis täis vedelikku, mis aknakase võnkumisest lainetama pannakse. Tigu alumisel pinnal on keelekesed, mis sarnased kandli keeltele, ühed suuremad teised väiksemad, arvult kuni 3000. Keelekestel on loogad peal. Keelekesed ühtekokku loogakestega moodustavad n.n. Korti organi. Korti organi kaudu antakse äritus keelekeste all asuvatele kuulmise erkuudele edasi.

Kuulmisaisting tekib järgmiselt: väliseks ärituseks on õhulainetus (kui pundub õhk, ei saa olla lainetust ega ka helisid). Edasi õhulainetusel peab teatud kindel võnkumissagedus olema, et tekiks heli, mis tingitud meie kõrva ehitusest. Meie kõrvale vastuvõtmiseks kohase lainepikkusega lainetused tungides meie kõrva, tekitavad seal rea füsioloogilisi protsesse (trumminaha võnkumine, kuulmisluukeste liikumine jne). Nõnda antakse äritus edasi kuulmisnärvidele, ja need annavad ärituse edasi kuulmistsentrumi, kus füsioloogiline protsess muudetakse kuulmisaistinguks.

Meie kuuleme helisid, mis võivad olla kõrged ja madalad, tugevad ja tasased, üksikud ja akkordid ehk kooskõlad. Helide kõrgus oleneb lainepikkusest; mida lühem laine, seda kõrgem on heli ehk mida suurem võnkumissagedus, seda kõrgem heli (näit. Om la-1 440 võnku sekundis). Inimese kõrv aga püüab kinni helisid, millede võnkumissagedus on alla 40,000 ja üle 12 võngu sekundis, väljaspool neid piire tekib lihtsalt mingisugune sisemine müra. Helide tugevus, intensiivsus, oleneb laine amplituudist, mida sügavam laine, seda tugevam heli ja ümberpöörduvalt. Me tunneme lihtsaid helisi ja komplitseeritud. Kui kõrv võtab korraga vast ainult ühe lainetuse, siis aistime lihtsalt heli, võtab ta aga vastu kaks lainetust, siis saame komplitseeritud heli - akkordi. Komplitseeritud helide juures liitumine võib sündida kergesti ja meie saame meeldiva akkordi, vastasel korral saame ebameeldiva akkordi (näit. do-mi-sol ja do-re-mi). Harmoonia ja disharmoonia oleneb järjekult sellest, kas lained sobivad isekeskis võlmitte. Kuid ka üksikud helid võivad meeldivad ja ebameeldivad olla: üks laulja meeldib meile oma hääle poolest, teine aga mitte. Põhjus peitub veel ühes hääle omaduses - hääle tämbris. Hääled võivad olla kõlavad ehk kriiskavad. Iga lainetuse juures sünnib hulk kaasakeelivaid lainetusi, n.n. obetoonid (meile tuntud katse monohordiga). Hääle tämbris oleneb kõrgemate toonide, obertoonide rohkusest: on obertoonide hulk suur, siis on heli maha (keelpilliid), kui aga obertoonide hulk on väike, siis pole heli nii meeldiv (puhkpilliid), samuti erinevad ka inimeste hääled üksteisest oma tämbri poolest, mis tingitud

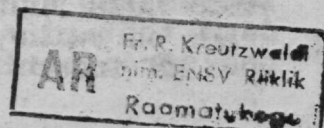

näitlepselte erinevast ehitusest. Dissonantside ebameeldiy kõla on seletatav sellega, et siin tekib midagi hõõrumise sarnast, mis meile vastumeelt, nagu hõõruv riiegi. Konsoitantside juures puudub see hõõrumine. Endine muusika oli rajatud ainult konsonantsidele, kuna uue-
mal ajal ka dissonantsid enam kasutamist leiavad, näituseks Griegi peolt. Üldse paistab silma, nagu oleks esimene ajajooksul muutunud ja ei saa praegu enam ilma dissonantsideta läbi, ei muusikas ega ka sotsiaalses elus. Kuid puht dissonantsidele rajatud muusika ei meeldi ka meie ajal, vaid meile meeldib lähedus dissonantsist konsonantsi.

3) Nuusutamisaistingud.

Nuusutamisaistingute alla kuuluvad kõik need aistingud, mis meie oma nina kaudu saame. Nina kujutab enesest algul kaks ülespoole minevat toru, mis üleval liituvad. Seal algavad ninakobast vooderdava limanaha seinest nuusutamiserjud, mis äritasi edasi nuusutamiskeskustesse saadavad. Mis äritab meie nina? Juba nina ehitus näitab, et tema äritahteks peavad olema ained, mis ülesse tõusevad. Ja nii see ongi, sest kui meie midagi nuusutada tahame, siis asetame selle asja harilikult nina alla ja tõmbame ühe õhu osakestega selle aine osakesi sisse. Nõnda on nina valisteks äritahteks gaasitaolised ollused, mis nina torusid mööda ülesse tungides äritavad limanahka ja selle taga saavad nuusutamiserke. Nuusutamisaistingud on mitmesugused lõhnad. Lõhnade arv on määratu suur, ometi ei oska inimene neid palju eritada; teeme harilikult vahet nende heade ja halbade lõhnade vahel, ja kui edasi tahame lõhnasid jagada, siis nimetame lõhna juba ainete järele (lillede, toiduainete jne. nimede järele), milledest igaüks oma spetsiifilise lõhna omab. Lõhnasid nimetame selle järele, mis lõhna sünnitab, paremat grupeerimist meil ei ole.

Nuusutamisaisting on inimesel õige halvasti arenenud. Kui hakkame oma nina politseikoera ninaga võrdlema, siis näeksime, kui palju meie sellest maha oleme jäänud (politseikoer leiab iga ajal igal olevausel oma erilise lõhna olema, mida ta õige kaua meeles suudab pidada). Põhjuseks, mis meie nina nii halb on, peituvad meie sotsiaalses oludes ja kommetes (metsinimesel, keda sotsiaalne elu nii kammitas ei pea, on nuusutamisaisting palju enam arenenud). Meie elutingimused ei anna ninale mingit võimalust arenemiseks; elame ikka ühes ja samas ruumis, milles alati üks lõhn; vaenlasi meil nii väga karta pole, et neid lõhna järele tundma peaksime jne. Samuti peetakse meil halvaks kombeks toidu ehk teisi inimesi nuusutada. Iga organ, mida ei arendada, atrofeerub, samuti on lugu meie ninaga. Silmaspidades nina ülisuurt bioloogilist tähtsust peaksime väga kurvastama tema atrofeerumise üle, ja temale soodsad tingimused edendamiseks looma. Nina ülesanne seisab selles, et meid hoiatada sissehingamast seda, mis meie organismile kahjulikuks võib saada. Nina ütleb meile, missugune õhk on puhas ja meile hingamiseks kasulik, hoiatab meid, kui oleme sattunud ümbrusesse, kus õhus leiduvad kardetavad gaasid, ta teatab samuti kas see mida meie suhu paneme, on värskke või halvaks läinud. Nimelt kõik, mida meie suhu paneme, äritab ühtlasi meie nina (halvaks läinud kalal on õige halb lõhn, mis meid hoiatab söömast). Nõnda näeme nina atrofeerumine on väga suureks kaetuseks meile, oleme kohe ühest kaitsjast ilma jäänud. Oleks meie nina enam arenenud, siis oleks ta meile palju enam peale käinud, et meie enam õhkuuendamise eest hoolitseksime. Nüüd aga mürgitame meie endid õhu kaudu.

4) Maitsemisaisting

Maitsemisaistingutena tunneme neid aistinguid, mida meie oma keele pealmise pinnaga vastuvõtame. Keel kujutab enesest pehmet, paenduvat, musklitega varustatud kergesti liikuvat keha. Keelepind on kroobe ja tema all peituvad süljenärmed, milledest eristatud sülel on suur tähtsus, kui toiduaineid lahutaval fermentil. Sel ajal kui meie toitu suus hoiame, saab seesulest niisutatud ja algab keemiline protsess, mis äritab all olevaid maitsemisnärve. Maitsemisnärvid annavad ärituse edasi maitsemiscentrumi kus füsioloogiline protsess muutub aistinguks. Igal ainel on oma iseloomustav maitse, nii tunneme leiva, liha, puuvilja jne. maitseid. Kui ka siin kordub sama nähtus, mida me eelpool nuusutamisaistingute juures tähele panime. Nimelt ei suuda inimene maitseid klassifitseerida. Jagame maitseid järgmistesse gruppidesse: magus, soolane hapu ja kibe. Edasi räägime maitsetest juba ainete järele: shokolaadi maitse jne. Peapõhjus, et meie maitmine nii vähe arenenud on, peitub ka siin meie sotsiaalsetes oludes, meie eluviisides: meie sööme igapäev ikka sama aineid, sama toitu ja maitsemismeel pole mingit vaheldust, mis teda võiks arendada. Metsinimestel, kes toiduks tooreid aineid tarvitavad, on maitsemismeel enam arenenud. Meie segame aga keetes ja praadides kõik maitseid ühtekokku, kaob loomulik maitsete vahe. Ka maitsemise atrofeerumine on meile suureks kactuseks, sest maitsemise bioloogiline ülesanne seisab selles, et meie organismi saata täiesti vajalisi toiduaineid ja eemale hoida neid, mille järele tarvidust pole. Mida meie organism vajab, see meile maitseb, mida ta ei vaja, see ei maitse. Millast tuleb aga see, et kord maitseb jälle üks - kord jälle teine aine? Organismi tarbed muutuvad ja sellest annab ta meile teada maitsemisaistingute kaudu. Sagedasti katsume meie aga ometi oma arvamist teistele peale sundida, kõrvale jättes tema isiklikku maitset, näit. sunnitakse sagedasti haigele toitu peale, mida see nähagi ei taha. Organism igatahes teab paremini, mida ta vajab ja mida mitte, sellepärast on sarnased pealekäämised täiesti lubamatud.

Maitsemisaistingutega lõpetades nimetaksime veel, et maitsemisaistingute kaudu saame sagedasti mõnusaid naudinguid: maitse proov teeb head meeleolu. Katsume üht, katsume teist veini ja see loob mõnusa naudingut, mis lähedal esteetilisele naudingule, seega maitsemisaistingud mõjuvad meeleoluliselt inimese peale.

5) Orgaanilised aistingud

Orgaaniliste aistingutena tunneme neid aistinguid, mida meie saame sisemistelt orgaanidelt ja mis meile reageerivad meie organismi seisukorrast. Neis sünnivad hingamise, vereringvoolu, seedimise ja teised protsessid, igalüks vastavates orgaanides: kopsudes, südames, maos ja sooltes. Kõik meie sisemised orgaanid on ühenduses erkude kaudu meie peajuga, ja kui meie orgaanides mingisugune äritus tekib, antakse see erkude kaudu edasi meie peajusse. Isearalsuseks on see, et kui protsess on korralik, siis äritus ei jõua meie peajuni ja meie ei ole teadvad protsessist. Niipea aga kui sünnib mingisugune muudatus või korratus, antakse äritus peajuni ja see reageerib saadud ärituse peale aistinguga. Näituseks, meie ei aisti kopsude vahetpidamata tööd normaalsetes oludes; hakkame aga hüppama, siis muutub kopsude tegevus intensiivsemaks, kopsude tegevus pole harilik ja tekib aisting. Ehk on kopsude mingisugune rike tekkinud, siis annab aisting sellest anormalsusest kohe märki, ja meie tunneme, et hingamine on muutunud raskemaks. Sama lugu on meie südame tegevusega: südame vahetpidamata tuksumist meie ei pane tähele. Tekib südame töötamise aga mingisugune muutus või korratus, kohe tunneme, et südame töötamine on ebaharilik, sest nüüd on peaju saanud ärituse peale reageerinud aistinguga. Ka ei aisti meie normaalset seedimist,

muutub ta aga mingisugusel põhjusel anormaalseks, kohe tunneme meie kõhuvalu, ehk jälle nälga, janu jne., mis on juba aistingute elamusid.

Orgaaniliste aistingute hulka kuulub ka tasakaalu tunne. Seni kui oleme tasakaalus, ei teki aistingulist elamust. Niipea kui kaotame tasakaalu, pea hakkab pöörutama. Tasakaalud sünnivad meie silaamisekorvas tigus. Tundeline toon on eriti suur just orgaaniliste aistingute juures, nendega käivad kaasas alati kas lõbu- või norutunded.

Sellega oleksime aistingute, kui tunnetusprotsessi elementaarsema astmega lõpule jõudnud ja võime asuda enam keerulisemate tunnetusprotsesside kallale.

Kujutlused.

Aisting on meie psüühiline läbielamus, mida meie komplitseerime, projitseerime, lokaliseerime ehk ühesõnaga tajume (suhkur on psüholoogilises mõttes üks aistingute kimbukene, asi on tajumise produkt). Aisting ja tajumus vältab seni kuni on äritus. Lõppeb äritus, lakkab aisting ja tajumiski.

Tekib küsimus, kas kaob kõik aistingu lõppedes, või jääb midagi ka järele. Järele jäävad kujutlused. Inimese teadvusel on omadus asjade kujusi, mis meis tajumuse mõjul tekkinud, uuesti reprodutseerida ka siis, kui äritus lakanud. Sarnast protsessi nim. reprodutsiooniks ja reprodutseeritud tajumust - nim. kujutluseks.

Tajumused erinevad kujutlustest: 1) tajumus tekib väliste meelte kaudu kujutlus on aga tajumuse produkt, 2) tajumus on perifeerne - kujutlus aga tsentraalne, 3) tajumus ja aisting on ajutiselt kestvad, - kujutlused on aga jäädavad, - 4) tajumused on primäärsed, s.o. lihtsad nähtused, kujutlused aga sekundäärsed, s.o. keerulised nähtused.

Kas asuvad kujutlused? Nad asuvad meie teadvuses, meie "minas". Kas kujutlused paigal püsivad, või liiguvad, kas nad surnud või elavad? Selle küsimusele leiame juba vastust.

Nii, siis kujutlused, mida meie omame tajumuste kaudu, elavad meie teadvuses edasi. Kujutlusi hoiab alal meie mälu, neid vahete vahel tarviduse korral reprodutseerides, s.o. uuesti esile kutsudes. Siin tekib küsimus, kuidas elutsevad need kujutlused meie teadvuses? Võiks arvata ja esialgu arvatagi, et kujutlustel on igalhel oma kindel asupaik, kus ta rahulikult seisab. Kui neid on vaja, siis kerkivad nad esile. Kujutluste hulk on miljonitesse ulatav, kusjuures meie ise nende olemasolust nagu ei teaks, meie ei märka nende olemasolu. Oletus, et kujutlused on paigalviibijad ei paista kooskõlas olema mõningate nähtustega, mida meie introspektiivsel teel märkame. Selleks teeme järgmise katse: antakse kujutlus "Russalka" ja kästakse seda kujutlust teravalt teadvuses hoida, kõiki teisi kujutlusi eemale tõrjudes. Katse kestvuseks olgu 1 min. Katse tagajärgi analüüseerides leiame, et antud kujutlus "Russalka" püsis meie silma ees vaid lühikest aega, siis tuli terve rida uusi kujutlusi, mis kogu aeg meie teadvuses voolasid, sugugi aga mitte ei püsinud. Kui meil oleks korra läinud ainult nimetud kujutlust terve aeg silmas pidada, siis oleks 1 min. meile õige lühikesena paistnud olemine. Tõepoolest näis ta aga meile õige pikana, sest tema vältel oli meil palju elamust. See alaline voolamine ongi üks meie kujutluste elu iseloomu jooneks. Kujutlused pole seega paigalpüsivad, vaid liiguvad kogu aeg. Kui andume unistustele, siis tekitab see kujutluste voolamine meile teatavat lõbutunnet. Kujutluste voolamist elame lä-

bi ka unenägudes; peale esimest sügavat und algab intensiivne kujutluste voolamine, mis meile jällegi naudingut pakub. Olles vastuse leidnud esimesele küsimusele, tuleb meil vastata veel teise peale, nimelt, kas reguleerivad seda kujutluste liikumist ka omad seadused, või sünnib see korraldus? mõned faktid räägivad selle poolt, et kujutluste liikumine juhuslist iseloomu kannab. Sagedasti näib meie mõttekäik põhjuseta olema ja kujutluste vahel pole mingit sidet märgata: unenägudes ilmuvad kujutlused sagedasti sarnase kombinatsiooniga, milles meie neid kunagi pole omanud. Samuti võivad kujutlused ilmuda ärkvel oleku ajal; töö ajal kerkib esile segav mõte, millel mingit ühendust ei näi olema meie tegevusega. Meie võime seda kutsutada küllalist - kujutlust - eemale tõrjuda, kuid ta ilmub varsti uuesti (näit. mõni lauluviis). Nende näidete põhjal tuleb järeldada, et kujutluste käik pole meie enda reguleerida. Ligemalt asjasse süvenedes selgub ometi, et on olemas seadused, mis kujutluste voolu reguleerivad. Nimelt on eelpool toodud juhtumistel, kus kujutluse ilmumine esialgu põhjendamata näis olevat, hiljem ometi põhjus leitud.

Missugused seadused siis reguleerivad kujutluste voolu:

Seda küsimust on lahendatud laboratoorsete katsete abil, samuti annab kollektiivne eksperiment küllalt häid tagajärgi. Nimelt palutakse katsealuseid anduda kujutluste voolule 1 minut ja selle minuti möödudes paberile ülesse märkida, millises järjekorras kujutlused teadvusse ilmusid.

See introspektiivne vaatlus näitab, et iga järgmine kujutlus on eelmisega ühel või teisel viisil seotud, kujutlused on kui lülid ühes ahelikus. Et selle katse puhul on raske minuti kestel olnud elamusi meele tuletada õiges järjekorras, tarvitatakse sama küsimuse peale vastuse leidmiseks teist n.a. juhuslikkude assotsioonide meetodi, mis seisab selles, et antakse katsealustele mingi kujutlus, sõna ja esimene kujutlus, mida antud kujutlus katsealuse teadvuses esile kutsus, tuleb ülesse märkida. Sarnaste katsete resultaate analüüsesrides leitakse, milline on side eelmise ja järgmise kujutluse vahel sest fakt on see, et eelmine kujutlus on põhjuseks järgmise ilmumiseks.

On leitud, et kõige tõsisemaks põhjuseks on kontakt. Kui kaks kujutlust on kunagi varem kontaktis olnud, siis on see juba küllaldane põhjus nende järjestikusele ilmumisele. Kontakt on kas ruumiline või ajaline. Kui vaatame tahvelt, siis näeme ühes tahvliga kriiti, lappi jne., millised kujutlused ruumilisse kontakti satuvad. Kui meie hiljem tahvelt meele tuletame, siis seltsivad tahvile kujutlusega need kujutlused, mis temaga ruumilises kontaktis, ehk jälle kerkigu meie teadvuses kujutlus "Russalka", siis järgnevad sellele kujutlused teised (meri, rand, põrsad, mis temaga ruumilises kontaktis).

Üks sündmus, kui ta teisele järgneb, kipub selles järjekorras ka teadvusse ilmuma, see on ajaline kontakt. Seda näeme hästi õpitud salvide ettetoomisel: ütleb keegi "Eestimaa, mu isamaa"...., kerkib meil tahtmata esile ".... kuis mul armas oled sa". Ehk loeb keegi 1, 2, 3, loeme meie tahtmata edasi 4, 5, 6 jne. Selles järjekorras, milles midagi õppinud oleme, ilmuvad kujutlused meie teadvusse. Kerge on meil õpitud asja selles järjekorras meele tuletada, milles nad on õpitud (tähestiku algusest lõpuni loeme ilma mõtlemata, katsume tähestikku aga tagant ettepoole lugeda, ei lähe see nii sobivalt). Nii oleme läbi vaadanud kontakti ehk naabruse seaduse.

Teiseks juhib kujutluste käiku sarnasuse seadus: üks kujutlus tahes või tahtmata kutsub esile teise, millel temaga sarnadus. Sellele seadusele põhjeneb võrdluste tarvitamine meie igapäevases elus, võrdleme asja ainult nende sarnasuse tõttu. Võrdlusi tarvitame omas

kõnes ilma tahtmata, ainult sellepärast et nad kutsumata tulevad. Igal inimesel on alati hulk tabavaid võrdlusi käepärast, teisel vähem; see oleneb inimese mõtlemisaparaadi ehitusest. Sarnasuse seadlusele põhjeneb meile nii igapäevane fotograafia, pildi väärtus seisab selles, et temal on sarnasus reaalsjaga, ja pilti vaadates kerkivad meile silma ette reaalsjad ja isikud. Meie pildistame kohta, kus käinud oleme, selleks, et hiljem pilte vaadates läbielatud sündmusi meele tuletada. Nii siis sarnasus tuletab meele sarnaseid asju.

Ka kontrast on kujutluste voolu määramisel tähtis. Kui kohtame mõnda hiigla suurt maja, tuleb meile meele mõni hurtsik, milles kunagi oleme viibinud. Viibime rikkuses, siis tuleb meile silma ette vaeste elu. Pidulauas istudes, kerkivad meil silma ette kujutlused raskest sõjaaegust, kus valitses suur puudus. Vastupidi - sõja ajal tuletame meile meele rahuaegseid jõukaid aegu. Linna käre tuletab meile meele mingit vaikset kohakest, kus oleme viibinud jne.

Peale eelpool nimetatud seaduste avaldavad kujutluste voolu peale mõju mitmed muud asjaolud. Selge on, et tundelised elamused mõjutavad kujutluste ilmumist. Toome näite: meil on omast tuttavast kindlad teadmised, kujutlused olemas. On too tuttav meile hääd teinud, siis kerkivad meile teadvusse ainult tema hääd omadused, meie räägime temast ainult hääd. Kui meile aga keegi teatab, et nimetatud tuttav kusagil halvasti meie vastu ülesse on astunud, kaovad hääd omadused ja nende asemele ilmuvad kõik halvad ning meie hakkame oma tuttavat kiitmise asemel laitma, teda "tõrvama". Nõnda siis, vaid üks ja sama isik võib esineda meile kord hääna, teinekord aga hoopis halvana. Selle põhjuseks on asjaolu, et kujutluste käik oleneb sellest, milline tundmus meil teataval momendil kõnesoleva isiku suhtes on. Teine näide: oleme metsas öösel ja meil on väike kartus, siis ilmuvad meile asjade kujutlused hoopis teistsugustena, kui nad tõelikult olemas on, meie leiame igalpool meid ähvardavat hädaohtu. Hirm, viha, armastus ja kõik teised tundmused avaldavad mõju meie kujutluste käigule.

Järgmiseks faktoriks meie kujutluste käigu reguleerimisel on meie tahtmus. On meil mõni soov, siis hakkavad kujutlused voolama selle soovi ümber. Tahame osta omale kübarat; niipea kui kohtame mõnda tuttavat, tahes või tahtmata jutt kaldub meie südamesoovist. Tänaval käies peatume akende juures, millel leidub asju, mida meil soov omandada. Oleme talvise tööga väsinud, siis kaldub jutt meie südamesoovile - suvepuhkusele: arutame tuttavatega küsimust, kuhu minna suvitama jne. Nii siis kujutlused keerlevad meie ihade objekti ümber.

Viimaseks faktoriks, mis kujutluste käigu peale mõju avaldab, on appertseptioon, mis alles hiljuti psühholoogiasse võetud mõiste - juure omama. Uusi kujutlusi teadvusse ei saa mitte omatud, vaid juurde omatud eelmiste kujutlustele. Elolevad kujutlused võtavad uue vastu ja uus peab kohanema vanadele (analoogiline nähtus ühiskondlisest elust ja uute seltsi liigete vastuvõtmine: uus liige peab seltsi astudes kohanema seltsi oludele ja end painutama seal valitseva korra alla). Kõik meil olemasolevad kujutlused on omavahel tihedalt seotud, sünnitades kompaktsed, n.n. appertseptiivse massi. See appertseptiivne mass ongi see tuum, mis uusi kujutlusi vastu võtab. Appertseptiivne mass kasvab inimese aastate kasvades: mida vanem inimene, seda rikkalikum tema appertseptiivne mass. See appertseptiivne mass on konservatiivse iseloomuga, nagu iga teine vana asutuski. Appertseptiivne mass annab oma omanikule kindla ilme, kindla suuna tema toimingutele ja tahetele. Kõik uued kujutlused peavad juba selle appertseptiivse massi ümber keerlema. Appertseptiivne mass juhib meie tähelepanu neile kujutlustele, mis temale vastuvõetud ja tarvilikud. Appertseptiivne mass on inimese tuumaks - milline kujuneb appertseptiivne mass, sarnasena osutub ka inimene. Vanas ees on appertseptiivne mass nii tugev, et t

ennast enam muuta ei lase. Siis on igal inimesel oma elukatselise vastavad erihuvivid väljakujunenud, mis juhivad selle inimese toiminguid ja nii tugevad on, et end muuta ei lase.

Meie tähelepanu kaldub ikka meie soovidele ja siis hakkavad kujutlused meie tähelepanu ümber voolama. Kui me oma teadvuse kontsentreerime mõne asjale, siis on see tähelepanu.

M Ä L U .

Võimet alles hoida ja reprodutseerida omatud kujutlusi nimetame meie mäluks. Aistingute ja tajumuste kaudu omame mingisuguseid kujutlusi, mis moodustavad meie vaimuvara. Neil on väärtus aga ainult sel korral, kui nad alal hoidud saavad ja kui neid tarviduse korral reprodutseerida saab. Seda võimaldab meile siis meie mälu, mis on üks suurema tähtsusega võimetest. Millega on see võime seletatav? Füsioloogid seletavad, et mälu võime on seletatav sellega, et meie närvikava on plastilik. Närvikava kui orgaaniline ollus võib oma kuju muuta ja tal on kalduvus seda muudetud kuju esimesel hääli võimalusel uuesti endale võtta. (Võrdluseks toome näite: uus kuub on kortaudeta. Käte kokkutõmbel ilmuvad esimesed kortaud, mis väljasirutamisel aga kohe kaovad. Uuesti käte kokkutõmbamisel ilmuvad kortaud endisel kohal, mitte uutis. Vanas kuues on kortaud juba nii sissekantud, et nad enam välja ei lähegi).

Sama lugu on meie mäluaga: on kalduvus uuesti korrata kord läbielatud liikumist. Meie närvikavas kord olnud liikumised kipuvad kordama, kui selleks kohane silmapilk leidub. Nii siis on mälu võime seletatav meie närvisüsteemi plastikkusega. Psüholoogid seletavad mälu võimet sellega, et kujutlused ei püsi teadvuses isoleeritult, vaid nad on appertseptiivsete ja assotsiatiivsete sidemetega seotud, nad on lähedas kontaktis üksteisega. See kujutluste omavaheline side teeb võimalikuks, et nad ilma suurema pingutuseta meie teadvusse tõusevad.

Mälu võime on omane igale inimesele, kuid ta pole kõigil inimestel sarnane, vaid esineb mitmes variatsioonides. Mälusid võrreldes leiame mitmesuguseid üldiseid omadusi. Need on:

1) mälu mahl. Üks inimene hoiab palju suurema hulga kujutlusi alla kui teine ja reprodutseerib neid samuti palju suuremal arvul. Teiste mahl on hoopis väike. See paistab silma eriti keelte õppimise juures: on inimesi, kes suudavad vabalt rääkida palju keeli (on juhtumisi olnud, kus inimene valdab 17 keelt, üks kujutlus seisab 17 variatsioonina elavalt meeles). Teisel inimesel ununeb aga juba teine keel õige ruttu.

2) Meelde jäämise kiirus ehk mälu kvaliteet: ühed omavad uusi kujutlusi esimesel korral, teisel peavad neid mitu korda kordama enne kui meelde jääb.

3) mälu ustavus ehk täpsus: ühed hoiavad alal kujutlusi täpselt nii nagu nad omatud, teised moonutavad neid õige palju (näituseks: üks õpilane jutustab raamatu lausetega, tema mälu on täpne. Teine moonutab aga kõik laused). Kui hakkame neid kujutlusi, mida meie meeles peame, näeme, et üks mälu peab meeles üht liiki kujutlusi rõhkem kui teisi. See viib meid mälu tüüpide vaatlusele.

Mälu tüübid.

1) Nägemistüüpi mälu. See mälu peab hästi meeles kõike, mida näinud, mida nägemismeele abil omanud.

2) Kuulmistüüpi mälu. See tüüp peab meeles, mida omatud kuulmismeele abil.

3) Mootorset tüüpi mälu: peab hästi meeles neid kujutlusi, mis omatud liigutuste meele abil;

4) segatüüpi mälu. See pole selgesti väljakujunenud, vaid temas leidub osake igast eelpoolnimetatud tüübist.

Peale nende nelja peatüübi võiks veel eraldada maitsmistüüpi ja nuusutamistüüpi mälu.

Nägemistüüpi mälu tulevad sagedasti ette kunstnikkude keskel. Kuulmistüüpi mälu muusikameeste hulgas, kellel igal sammul helidega tegemist. Mootorne tüüp tuleb sagedasti ette skulptorite, tehnikute ja pimedate keskel, kellel palju tegemist muskelmeelega. Nuusutamistüüpe leidub apteekrite ja keemikerite hulgas (räägitakse keemikeritest, kes osanud kinniste silmadega laboratooriumis opereerida).

Millisesse tüüpi keegi inimene kuulub, seda näeme kergesti õppimisest. Inimene, kes nägemistüüpi kuulub, püüab kujutlusi omada silma kaudu, misjuures tal abiks on pildid ja kiri. Kuulmistüüpi inimene tahab kõike kuulda: ta käib sagedasti loengutel, sest kõik, mis ta seal kuuleb, jääb temale kergesti meele. Mootorset tüüpi inimene armastab jälle kõike üles kirjutada, püüab käeliigutuste varal kujutlusi omada. Lapsed, kes mootorseesse tüüpi kuuluvad, räägivad kaasa püüdes suumuskiite liikumise teel kujutlusi omada. Ka näeme vanemas eas sagedasti inimesi, kellel kuulates suu alati liigub, samuti lugemise juures: need omavad eriti terava mootorset tüüpi mälu.

Teise jaotuse järele jagunevad kõik mälad mehaanilisteks ja loogilisteks. Seda näeme jällegi selle järele, kuidas keegi teadmisi omab: inimene, kes teadmisi omab tuupimise kaudu (näit. laulu kümned korrad korrates), omab mehaanilise mälu. Inimene, kes õpetavat asja hästi läbi mõtleb, sel teel assotsiatiivsed sidemed loob vastuvõetavate kujutluste vahel, omab loogilisi tüüpi. Noores eas, lastel, on iga mälu mehaaniline. Täiskasvanuks saades hakkab inimene ikka enam loogilist mälu tarvitama (see paistab silma sellest, et esimestel aastatel koolis häämeelega laule pähe õpitakse, vanemates klassides see juba vastumeelt on).

Mälu arenemine. Mälu areneb paralleelselt inimese organismile. Lapseeas, mil inimene füüsiliselt nõrk, on ka tema mälu nõrk. Lapsed alla 4 aasta ei pea palju meeles, ja tarvitavad kõnelemisel vaid paarsada igapäevast sõna. 6-7 aastasel lapsel tugevneb tema keha ja sellega paralleelselt tema orgukava, tema mälu: laps juba suudab uusi kujutlusi omada. Nüüd algab aeg, kus inimese mehaaniline mälu kõige parem on. See kestab kuni 13 - 14 aastani. Suguorganide küpsemise ajal on märgata väikest lõdvenemist mälu suhtes, siis algab aga uus tugevnemine. 15 - 20 aastate vahel tuleb mehaanilisele mälule juurde loogiline mälu, ja see aeg on parim õppimise aeg. 20 - 25 aastani on loogiline mälu kulminatsiooni punkt, siis omab inimene kõige tugevam mälu. Edasi hakkab mälu spetsialiseeruma: inimene hakkab teatud elukutse alal töötama, ja sellega ühes peab mälu hästi alal neid kujutlusi, mis otsekohese era elusse puuduvad (vanas eas on äärmiselt veidi õige hästi meeles kauba hinnad, kulud, tulud jne). Kuni umbes 50 aastani omab inimene võrdlemisi tugeva mälu. Siis algab ühes organismi nõrgenemisega mälu lõdvenema. Uut omada on sel ajal raske; elatakse varemalt omatud kujutluste varal, elatakse minevikus.

Viimaks tuleb ajajärk, millel ka mineviku mälestused hästi meele tulla ei taha. Nii võib inimene jõuda seisukorda, kus ta saarnab lapsele mitte ainult oma kehalise saamatuse poolest, vaid ka vaimiliselt (on juhuseid, kus vana inimene ei suuda kümneni lugeda, ei mäleta enam oma enese nime jne.).

Ka inimese tervisline seisukord avaldab mõju tema mälule: on inimene värske, jõurikas, siis töötab ka mälu hästi, kuna väsimuse korral mälu nõrk on. Mõni põrutus ehk haigus võivad hoopis inimese mälu hävitada.

Kaua on teadlasi huvitanud küsimus: kas on võimalik mälu arendada, s.o. paremat mälu saada, kui see meile antud on? Inimene, kellel halb mälu, tahab sama hääd mälu omada, nagu teine, kellel sündides hääl mälu on antud. On selgunud, et mälu arenemine on võimata. Mälu on loomunud, mis rajatud meie organismi väärtusele, see on juba leppimata fakt. Kõik õpetused, mis on lubatud inimese mälu arendada on osutunud lihtsaks pettuseks (näit. mnemoonika).

Ainuke asi, mis meie mälu suhtes teha võime, on see, et meie mõningaid kasulikke näpunäiteid anda võime. Need oleksid järgmised:

1) Kui midagi omada, õppida, siis teha seda alati värske peaga. Väsinult ei maksa ennast ilmaaegu vaevata, see on kasuta jõukulutus.

2) Kui midagi omada, siis võimalikult mitmekülgselt, s.o. mitme meele kaudu. Kergesti võib juhtuda, et üks meel meid petab. Kui on kujutlus omatud mitme meele abil, ei juhtu seda nii kergesti.

3) Uusi kujutlusi omades peame püüdma seda teha võimalikult suurema tähelepanuga, sest siis uus kujutlus saab kindlamini seotud assotsiatiivsete ja appertseptiivsete sidemete abil eelmistega.

4) Tuleb katsuda omatud kujutlusi korrata, uuesti meele tuletada siis tekivad uued assotsiatsioonid.

Neid käskke silmaspidades võime saavutada palju suuremaid tagajärgi oma mälu usutavuse ja meelepidamise kestvuse alal.

F a n t a a s i a .

Psüühilist võimet juba olemasolevatest kujutlustest uusi kombinatsioone luua nimetatakse fantaasiaks. Fantaasia on üks omapärasem ja tähtsam inimese võimetest. Kujutlusi omasime aistingute ja tajumuste kaudu, omatud kujutlusi hoiab alal meie mälu ja fantaasia lubab meile seda kujutluste tagavara kasulikult tarvitada.

Kui meie fantaasia produkte analüseerime, siis leiame, et neis pole midagi uut, kõik elemendid, üksikud kujutlused olid meil juba varem olemas. Olgu fantaasia produkt nii fantaasiline kui tahes, ometi jääb ütetus: "Kuu all midagi uut ei ole". Kuid, mis puutub fantaasia produktide vormisse, siis leiame siin paljugi uut: luuakse uued kombinatsioonid, ühendatakse kujutlused teisiti, kui nad meile antud on. See kombinatsioon ongi fantaasia teene. Võtame näituseks muinasloolised näkid, faunid jne., siis näeme, et nad elementaarses ei sisalda midagi uut, ainult need elemendid on teisiti liidetud.

Kuidas sünnib see kombinatsioon, kuidas on võimalik antud kujutlustest uusi luua. Lähemal vaatlemisel leiame, et see fantaasia tegevus polegi nii keeruline ja uute kujutluste loomine sünnib järgmisel neljal viisil:

1) Kõige pealt võime fantaasia abil antud kujutlusi suurendada: nii tekivad jutud kangelahest, hiiglastest (Atlasest, kelle pea ulatab taevani ja kes oma õlgadel kannab taevavõlvi). See sünnib sel teel et meie harilikku inimese kujutlust suurendame. Samuti tekib ettokujutus kõrbest: meie ise pole oma elus kõrbet näinud, kuid kuuldes, et see kujutab enesest hiigla liiva lagendikku, ja silmaspidades, et meie oleme näinud mõnda liiva platsi, suurendame meie fantaasia abil seda, ja saamegi kõrbest kujutluse. Kalduvuse suurendamisele on meil juba sündimisest kaasa antud, sest laps oskab juba suurendada.

2) Fantaasia abil saab antud kujutlusi vähendada. Me võime inimest kujutada üsna väiksena - põidla pikkusena. Selleks on vaja võtta

hariliku inimese kujutluse ja vähendada teda proportsionaalselt. Olemasolevate inimese kujutluste vähendamisele põhjenevad nii laialdaselt tarvitamist leidnud kaardid: siin võime hiigla maailmid väikselt kujutada ja nõnda nendest pildi saada.

3) Fantaasia lubab meid antud kujutlustest lahutada, eraldada mõned osad ja sel teel uusi kujutlusi luua. Nõnda võime inimese kujutlustest ära jätta pea ja meie saame peata inimese. Hobust võime ette kujutada kahel jalal seisvana, ilma sabata jne.

4) Fantaasia lubab antud kujutlusele juure lisada teistelt kujutlustelt laenatud osi. Näiteks paneme hobusele tiivad selga ja saame muinasloolise Pegasuse. Ehk jälle võtame hariliku inimese kujutluse ja paneme temale tiivad külge - saame ingli kujutluse. Pannes inimese kujutlusele sarved, saba ja kabad juurde, saame vanapagana kujutluse.

Nende läbivaadatud nelja reegli järele sünnivad kõik meie fantaasia produktid. Elemendid on olemas varem, peakunst seisab selles, et neid kombineerides midagi tarvilikku seada, sest poolelioleva fantaasia produktiga on sama lugu, mis poolelioleva toiduga köögis - tal pole midagi väärtust. Valmistena äritavad fantaasia produktid meie imestust ja paistavad meile kunstiväärtuses olema. Kunstnik võrreldes hariliku inimesega suudab oma fantaasia abil midagi tarvilikku luua, tema fantaasia on tugevam.

Kui üksikuid inimesi võrrelda nende fantaasia võime suhtes, siis leiame siin nagu mälujuures erinevust. Fantaasia võib erineda nii vormi kui ka sisu poolest.

Sisuliselt jagunevad inimesed on fantaasia suhtes:

1) nägemisfantaasia inimesed, need on inimesed, kes loovad uut nägemismeeli abil omatud kujutlustesse. Siia hulka kuuluvad kunstnikud (Rafael, Michel Angelo j.t.) kes silmaga kõik tähele panevad, hulga nägemiskujutlusi koguvad ja neist elementidest omad suurteosed loovad. Samuti kannavad suured romantistid aastate viisi silme abil kogutud kujutlusi meeles, ja neid kombineerides tekivad ilmakuulsad tööd nagu Goethe "Faust" (töötas 30 aastat selle kallal), Tolstoi "sõda ja rahu" jne. Räägitakse kellegist romantistist, kellel nägemisfantaasia nii tugev olnud, et ta öösel unest ärgates oma romaani kangelaistega juttu vestnud.

2) Inimesed, kes omavad kuulmistüüpi fantaasia. Need on enamasti inimesed, kel kuulmistüüpi mälu on, seega ka palju kuulmise abil omatud kujutlusi tagavaraks on, millega nende fantaasia opereerima hakkab.

Siia kuuluvad muusikakunstnikud - komponistid. Et laulu komponeerida, selleks peab helilooja suure töö ära tegema: kogub helide kujutlusi, metsas, mere ääres jne. ja neist loob ta oma laule.

3) Inimesed, kes omavad mootorse fantaasia. Neid tuleb ette kõige enam alati liikuvate inimeste hulgas: skulptorid j.t.

4) Sega fantaasiaga inimesed, kellel igast eelpoolnimetatud osake kasutada, ja kellele hulka kuuluvad igapäevased inimesed.

Vormi poolest võiksim fantaasia suhtes järgmist liigitust teha: fantaasia võib olla passiivne, ja töötab sihita, sealjuures andudes kujutluste voolule. Ta võib olla selle vastandina aktiivne, tegutses ülesse seatud sihis, ega lase ennast selle sihi taotlemisel palju segada. Fantaasia võib olla konkreetne, ta opereerib konkreetsete kujutlustega. Ta võib olla ka abstraktne, s.o. tegutseda abstraktsete kujutlustega. Fantaasia võib olla elav, kombineerimine sünnib kiirelt. Ta võib olla segane, kombinatsioon sünnib aeglaselt. Siis võib fantaasia olla meeleletav, tema produktides on leida vähe ehk mitte sugugi originaalsust, elemendid saavad vähe ümber paigutatud. Selle vastand on loov fantaasia, mille produktid täiesti omapärased. Fantaasia võib olla vaene, et suudab vähe luua, võib olla ega rikas, paljuloov. See paistab silma kõige parem kirjanikkude juures: üks kirjanik kirjutab ainult ühe teose, kuna teine poolt kirjutatud teoste hulk sadadesse

küürib. Fantaasia võib olla subjektiivne, s.o. ta keerleb ise enda ümber, võib olla objektiivne. Viimaks võib fantaasia olla unistav; ei tõmmata omale mingisuguseid piire ette. Fantaasia on kriitiline kui ta otsib tõetruudust.

Kas on fantaasial eluline väärtus ?

Peame tunnustama, et fantaasia väärtus on hindamatu suur; kogu meie kultuurelu on rajatud fantaasiale. Loom elab juba tuhandeid aastad ikka ühte viisi, pole edu märgata ei pesa ehituses, ei ka mitte muis asjus. See tuleb selles, et looma puudub fantaasia. Inimesel, kui ainult olevusel kellel see võime olemas, edenevad aga iga päevaga nii sotsiaalsed kui riigivormid, ehituskunste jne.

Fantaasia läheb tarvis igal alal, fantaasiat vajab põllumees oma igapäevases töös. Puuduks temal fantaasia, siis peaks ta tööd vanade traditsioonide järele, poleks ta mõistnud ka tegevust kohandada oludele. Fantaasiat vajab perenaine kodus: kui pole perenaisel fantaasiat, siis on kodu igav ja üheline. Pole midagi uut, elu muutub tüütavaks. Fantaasiarikas perenaine teeb meile ikka uusi üllatusi, muudab meie elu meeldivaks. Õpetamine ja õppimine oleksid ilma fantaasiata täiesti võimatud; oleks olnud ainult tuupimine, treeneerimine. Koolis aitab tänu fantaasiale ettepanud küsimusest, et meie peaja tegevusse panna. Terve teadus, samuti kunst põhjenevad täielikult fantaasiale. Muuseas pakub fantaasia inimesele lõbu: kui tegelik elu paneb inimesele piirid ette, siis andub see õhulosside ehitamisele, tundes ennast sealjuures loojana.

Fantaasia võib arendada ja nimelt kahel viisil:

1) tarvis rikastada oma kujutluste tagavara, sest mida rikkalikum on kujutluste hulk, seda suurem on valik nende hulgas.

2) peab harjuma kasutama seda kujutluste hulka, et neid tarviduse korral õieti liita.

Mõtlemine ja keel.

Mõtlemise protsess seesmiselt on meile kõigile kogemuslikult tuttav sest inimene mõtleb ja alaliselt. Katsuksime selgusele jõuda, mis see mõtlemine on ja kuidas ta õieti sünnib. Mis on mõtlemise protsessi põhjuseks, mis paneb meid mõtlema? Selleks on harilikult mingisugune küsimus. Küsimus võib esitatud olla sõnana, võib ilmuda kirjana, mingisuguse asjana jne. Niipea kui kerkib mingi küsimus, algab mõtlemise protsess. Milles seisab mõtlemine? Olgu meile esitatud järgmine küsimus: kes on Teie parem sõber? Peale küsimuse kuulmist hakkame mõtlema, mis käesoleval korral selles seisab, et oma suhteid kaaslastega selgitama hakata. Selle tagajärjel leiamegi vastuse. Nii siis mõtlemise juures sünnib suhete selgitamine, millele juurde tulevad veel eritlemise ja sidumise protsess, mis siis kokku sünnitavad mõtlemise protsessi.

Kuidas sünnib mõtlemine? Oleme saanud küsimuse, siis algab mõtlemine, mis välja viib vastuseni. Mis sünnib meie teadvuses küsimuse esitamise ja vastuse leidmise vaheajal. Enne arvati, et mõtlemine on diskursiitne protsess, s.o. üksikud mõtted järgnevad üksteisele, nagu matemaatilise aruande lahendamisel, kuni lõpuks vastus leitakse. Viimasel ajal on selles aga kahtlema hakatud. Uued uurimised (eriti prof. Binet'i katsed oma 16 aastase tütreaga) on näidanud, et mõtlemine pole mitte diskursiitne, vaid hoopis teise iseloomuga protsess. Selleks antakse katsealusele mingisugune aforism ja küsitakse tema arvamist selle kohta, kas on ta õige või mitte. Katsealune peab märku andma niipea, kui ta on vastuse leidnud. Siis küsitakse, mis sündis vahepeal tema teadvuses ja see introspektiivne materjal ongi küllaldane käesoleva küsimuse lahendamiseks. Psüühilise analüüsi tegemisel sel-

us, et küsimuse esitamise ja vastuse leidmise vahepeal peaaegu mitte midagi meie teadvuses ei sündinud: oli mingisugune pingutus ja vastus oligi käes. Alles hiljem, peale vastuse leidmist hakkab argumentide otsimine. Nii tuli ilmsiks, et arutelu ehk kaalumise järgneb vastusele, kuna enne otse vastupidisel arvamisel oldi, kus arvati, et vastus on arutelu tagajärg. Sarnane protsess, kus vastus äkki, nagu mingi ilmutus, nimetatakse intuitiivseks. Järjekult ka mõtlemise protsess on intuitiivne protsess. Sellega on seletatav see, et mõnikord mõte - ilmutus tuleb äkki sel ajal, kui meie selle peale ei ootlegi. Seda arvesse võttes peame järeldama, et mõtlemise protsess ünnib enam alateadvuses kui meie teadvuses. Milline see salapärase protsess meie "mina's" on, seda meie ei tea.

Mille pärast on mõtlemine kasulik, milles avalduvad mõtlemise tagajärjed?

1) Mõtlemise abil loome meie mõtteid. Meie loome siis, kui me ära määrame tema suhted teiste asjadega, mis võimalik ainult tänu meie mõtlemise võimele. Laps, kes alati uusi mõisteid loob, küsib iga uue asja kohta - mis see on? - ta teeb seda selleks, et uut asja endisest eraldada, uut mõistet luua.

2) Teiseks mõtlemise resultaadiks on otsustused, milledega meie vahelised suhted ära määrame, mis jällegi võimalik mõtlemise abil.

3) Järeldused, mis mõeldavad jällegi ainult mõtlemise protsessi pärast.

4) Mõtlemise abil meie tõestame, otsime argumente.

Neid mõtlemise saavutusi vaadates näeme, et mõtlemine on loov protsess, sarnane aktiivsele fantaasiale, sest ta loob kujutlustest õistid.

Mõtlemine ja fantaasia on kaks võimet, mis omavad ainult inimesele ja tänu nende olemasolule omab inimene teadvuse, mis teda ilma ^{sed} alitsejaks on teinud.

Mõtlemise võime on omane kõigile inimestele, kuid kõigil mitte ühesuguselt. Erinevused on järgmised:

1) On inimesi, kellede mõtlemine on kirjeldavat iseloomu (see inimene kirjutab asja nii, nagu nad meile antud). Teistel on mõtlemine seletatav iseloomu (need inimesed juurdlevad asjade nähtuste põhjustel).

2) Teiseks - ühede mõtlemine kannab emotsionaalset iseloomu, teistel on ta selle vastu kaine, eksaktne (esimestel on tugev tundeline meeleolu ja neid tuleb palju ette kirjanikkude ja naisterahvaste juures, teistel puudub emotsionaalne värving ja need on enamasti meessoost hulgast ja teadlased).

3) Mõtlemine võib olla subjektiivne või objektiivne. Inimesed, kellelel on subjektiivne mõtlemine, juurdlevad oma enese "mina" kallal, kuna teised oma "mina" unustavad ja end muudele uurimisele pühendavad).

4) Mõtlemine võib olla praktiline (juurdlemine tegeliku elu nähtuste kallal silmas pidades nende otstarbekohasust), ehk literatuurne (uurib teoreetiliselt, kõrvale jättes kasu probleemi, uurib asja tema enese pärast, näit. uurisid vanad greeklased teadust teaduse pärast).

Mõtlemist võib arendada teataval määral. Selleks on kõige parem sarnane töö, mis mõtlemist arendab. Mõtlemise võime arendamiseks on need koolid, kus sunnitakse mõtlema sel teel, et küsimusi ette panemiseks. Nii harjub mälu palju kiiremini tegutsema, ettepanud küsimustele vastust leidma jne. On harilik nähtus, et haritud, intelligentne inimene kiiremini otsustab, kui vähese haridusega.

Kõnelemise võime - keel on see vahend, mille varal meie oma tunnetuse abil omatud teadmisi fikseerime, mille abil meie oma teadmisi edasi anda ja parandada võime. Kõigil elavatel olevustel on tarve en-

nast väljendada. Näit. keer nähes võõrast inimest haugub tagedalt, siitame teda, siis avaldab ta rahulolekut. Nii väljendab ta enast igal juhtumisel. Väljenduste suhtes on muidugi inimene kõige kaugemale jõudnud, meil on selleks otstarbeks arenenud keel, milles leiduvad kümned tuhanded sõnad, mis lasevad end siduda lausetesse, laused kõnedesse jne. Meie, kui selle ülitähtsa võime omanikud peame selle üle erilist huvi tundma, kust meie selle ande oleme saanud. Kas on see võime sünnilt antud, või on ta omatud kogemuslikult? Siin lähevad teadlaste arvamised tuntuvalt lahku. Ühed on arvamusel et kõneand oli omane ka esimesel inimesel, et juba Aadam rääkis. Sama pildi saaksime, kui rahvaste mütoloogiat uuriksime, sest ka seal räägitakse et inimesel juba ürgajal rääkisid. Seda seisukohta kaitsevad muidugi ka usuteadlased. Ka osa teadusmeeste keskel on see arvamine veel tänapäev maksev; nad ütlevad, et inimesel on alati kõneand olnud, et see on juba loomuand (nagu nägemine) j.t. need teadlased on n.n. nativistid ja see teooria nativistne teooria. Teine teadlaste rühm asub seisukohale, et keel pole sünnilt antud, vaid kõnelemise võime on omatud kogemuslikult. See on empiristline teooria. Empiristide argumentidest oleksid tähtsamad: kes sünnist saadik seltskonnast väljajehdetud, üksi ülesse on kasvanud, ei õpi kõnelema. Ka ei õpi laps siis kõnelema, kui ta teisi kõnelema ei kuule. On juhtumisi olnud, kus lapsed väiksetena on metsa ära kadunud ja seal aastate viisi metsloomade keskel elanud, kui neid hiljem leiti, polnud neil mingisugust kõneandi, nad hulusid kui hundid.

Laps omab keele suurte jõupingutustega, mis jällegi tõenduseks, et keel on kogemuslikult omatud; järgmine põlv omab keele eelmisest, igaüks omab selle keele, mida räägivad ta ümbritsevad inimesed. Need argumentid on nii mõjuvad, et praegu empiristne teooria valitsev on.

Keele arenemine.

Kuigi meie ei tea inimesi, kes pole rääkinud (meil puuduvad kirjallikud teated, mis tõendaksid, et on olnud aeg, kus inimesed ei rääkinud), peame siiski oletama, et kauges eelajaloolises minevikus on olnud aeg, kus puudus keel absoluutselt. Millised arenemise astmed keel sellest ajast saadik on läbi teinud, seda näitab kõige piltlikumalt prof. Wundt'i teooria keele arenemise kohta.

Selle teooria järgi jagatakse terve keele arenemine kolme ajajärku.

Esimesel ajajärgul valitses kõige algelisem keel - miimika ja shestid, inimesed väljendusid näo või kehaliigutuste kaudu. Seda teeme praegugi: meil on lõbus nägu, kui meil meeleolu hea, tusane, kui meeleolu halb. Tänuks teeme peanikutuse käesliigutusega, ütleme millegist ära, kutsume ligi jne. See miimika on shestide keel, on meil alaliselt abiks, temast saavad inimesed aru, ilma et nad teda oleksid eriti õppinud. Miimika ja shestide keel on ühtlane kõige rahvaste juures; selle abil võime ka ameriklasega rääkida. Rääkimise juures pörutame rusikaga, et ütelist rõhutada. Artistil räägib torve keha ja nägu, kui ta laval ülesse astub. Miimika ja shestide keel oli ürginimeste juures ainuke väljendusabinõu. Sellega saadi esialgu läbi, sest elu oli lihtne ja rääkimist, väljendamist tuli harva ette.

Nii võisid mööduda aastatuhanded. Siis algas juba elamine ühel kohal ja suuremas seltskonnas, suurenes läbikäimine üksikute inimeste vahel ja rikastus inimese seesmine elu, mille tagajärg oli, et seni tarvitusel olev miimika ja shestide keel puudulikuks osutus. Võime oletada, et kui ilmsiks tuli senise keele puudulikkus, siis hakati otsima paremaid teid, kuidas end väljendada ja läkski korda teha suureleiduse, mis seisis järgmises: leiti selleks, et mingist ajast rääkida, pole tarvis seda saja shestide abil kirjeldada ja vehkida, vaid on tarvis juba selle olevuse ehk asja häält teha. Nimelt oli inimene

siis märganud, et peaaegu igal olevusel oma iseloomustav hääl olemas. Ka leiti, et lomade häälte imiteerimine jahil väga kasulik on. Veel praegu tarvitatakse teдре püügil seda hääle järelainamise viisi. Edasi pani inimene tähele, et tuul hulub, mets kohiseb, meri mühab jne. milliseid häält samuti võimalik imiteerida. Nii sai alguse teine keele arenemise periood - loomade ja looduse häälte imiteerimise ajajärk, mis jällegi tuhanded aastad kesta võis. Siis saabus uuesti ajajärk, millal inimeste vaimuolu niivõrd rikastanud, et nii miimika ja shestide keel kui ka helide imiteerimine puudulikuks jäi, sest inimene tahtis rääkida niisugustest asjadest, milledes puudus hääl, ehk tahtis rääkida asjade suhetest, omadustest jne. Tundes vajadust veel parema keele järele, hakatakse kergemaid ja täielikumaid väljendusviise otsima ja tehakse see suur leidus: leitakse, et selleks, et mõnda asja tähendada, pole tarvis sugugi imiteerivat heli, vaid asjale võib kunstlikult nimetuse anda. On tarvis ainult luua kindel assotsiatiivne side mingisuguse asja ja heli vahel (näituseks kui meie koera puhul mitu korda tarvitame heli "koer", saavad loom ise ja kunstlik heli "koer" assotsiatiivselt seotud ja hiljem nimetades seda heli "koer" kerkib meie silmi ette kohe looma - koera - pilt). Nii kõlab ühele asjale igasugune helide kompleks nimeks, sest tarvitades sõna "hund" ehk "dog" mõtleme meie nende abil sama koera. Nii sai alguse kolmas ajajärk keele arenemises, kus hakati nimesid asjadele andma juba kunstlikult. Tekivad esimesed kunstlikult loodud sõnad, artikoleeritud helid. Kõige pealt tekkisid nimisõnad, sest oli tarvis kõige enne asjadele ja olevustele nimed. Edasi tekkisid järjekorras tegusõnad (rääkides tegevusest, liikumisest), määrsõnad, asesõnad, sidesõnad, hüüdsõnad jne. Et nimelt sõnad selles järjekorras tekkisid, seda tõendab see asjaolu, et laste keeles on umbkaudu 603 nimisõna, 20 % tegusõnu, 9 % omadussõnu, 5 % määrsõnu ja nii väheneb edasi. Kõige vähem leidub seal sidesõnu.

Esimesed sõnad olid ühesilbilised ja üsna lihtsad (ma, pa, mu) ehk jälle ühesilbilistest korrutatud (papa, mama). Hiljem tuleva kahe-silbilised sõnad, millel kummagi silp isesugune (kii-su, ka-na). Alles siis tekivad sõnad, mis raskemad väljarääkimiseks.

Esimesed sõnad polnud sõnad selles mõttes, nagu praegused sõnad, vaid nad olid terve lause asemel. Ütles laps "papa", siis võis see tähendada kas "papa tule siia" (sel juhtumisel, kui papa eemal oli), ehk jälle "papa mine ära" (kui papa lapse juures oli) jne. Edasi jagunes lause kahte ossa: subjekt ja prädikat (au-au sööb, papa tuleb). Hiljem tulevad juurde teised lause osad. Sarnase pika arenemistee on meie keel läbi teinud, kuid oma arenemiskäigul ei peatu ta praegugi, vaid rikastub alatasa uute sõnadega. Mida kultuurilisem rahvas, seda rikkam on tema keel ja seda mitmekesisemalt võib inimene ennast väljendada. Kui rikastub intensiivne uute sõnade loomine (seda näeme kujukalt oma eneste keele juures, sest võetakse meil peaaegu ige päev uusi sõnu tarvitusele). Nii näeme, et vajadus väljendada on loonud keele ja see keele arenemine jätkub vahetpidamata.

T u n d m u s .

Tundmus - funktsiooni üldised omadused.

Tundmuse protsessis on meil tegemist erilise sisemise lainetusega, sisemise liigutusega - n.n. emotsiooniga.

Igapäevases keeles ei leia aga "tundma" õiget käsitust.

- Nii räägitakse: "ma tunnen isikut" (pro: ma tunnetan isikut),
 " " " ma tunnehõhna (pro: ma aistin lõhna),
 " " " ma tunnen valu (pro: ma aistin valu).

Teaduslikus keeles tehakse aga vahet: kus tegemist on tajumisega, aistimisega, seal räägitakse tunnetamisest, mitte tundmisest. Tundmisest räägitakse seal, kus on tegemist emotsiooniga.

Erinevuse tunnused tunnetuse ja tundmise vahel on järgmised:

- 1) Tunnetamine on võrdlemisi rahulik protsess, tundmus selle vastu on lainetav, liigutav protsess, emotsioon paneb organismi liikuma, mida näeme viha, rõõmu, kurbtuse jne. juures.
  - 2) Tunnetamine on ühelaadiline, tundmused aga voolavad mitmes suunas, neis esineb reaktsioon mitmesugustele äritustele. Tähtsamad tundmuste suunad on lõbu ja norutused. Lõbutunde juures tekivad niisugused liigutused, mis soodustavad teatava tunde edasi kestmist, kuna norutunde juures tekib niisugune liigutus, mis lõpeb teatava tunde.
  - 3) Tunnetamise protsessis meie projitseerime, meie objekteerime saadud mulje, kuna tundmus-protsessis meie subjekteerime elamusi.
  - 4) Aistingud on püsivad, tunnetused on kestvad, tundeline elamus on aga muutlik: ta vältab ainult mõne hetke ja ongi kadunud igavesti, kinni püüda teda enam ei saa.
  - 5) Tunnetamised võivad nüristada, kuid tundmused võivad palju suuremal määral nüristada: nii on haruldane võõras meile armas; kui ta jääb aga alaliselt meie juurde elama, kaob eriline armastus tema vastu, meie tundmused jahtuvad tema vastu.
  - 6) Tundmused on külgenakkavad, tunnetused aga mitte. Kui keegi elab intensiivset tundmust üle, siis võtab teinegi sellest osa. Vaen võib tekitada vaenu, armastus armastust. Teatris artist kutsub rahvast kaasa rõõmustama ja kurvastama.
  - 7) Tundmused gradeeruvad, s.t. nad võivad olla enam ehk vähem intensiivsed. Nii võib tunne muutuda affektiks: väike kartus peaniliseks hirmuks, pahameel - tuliseks vihaks ja lõpu võib muuta hüsteerikaks.
- Emotsioonid on igale inimesele omased, kuid inimesed erinevad üksteisest siiski. Ühes on tundeliselt erksamad: üsna tühine äritus lööb neid lõkkele. Öeldakse ju naljatades: lätlane kui kadaka põõsas, mis särinal lööb põlema, eestlane kui rehe ahi, mis annab kütta, enne kui määjub. Mõned elavad tunnet üle sügavamalt, kuna teised pealiskaudsemalt. Ka kestab mõnel tundmus kauem, kui teisel. Mõned elavad tundmused nii üle, et väljaspoolt vaadates ei saa aru midagi, mis tal südames, kuna teine oma tundmusi väljendab.
- Seega inimesed erinevad tundelise erksuse, tunnete sügavuse, tunnete püsivuse ja tunnete väljenduse poolest.

Tundmuste füsioloogilisest alusest.

Vanasti arvati, et tundmused on puht-psüühilised elamused, millel midagi tegemist ei ole organismiga. Selle tõenduseks toodi ette niisuguseid näiteid, kus inimene on kurb, ilma et ta nutta pruugiks; võime rõõmsad olla, ilma et me naeraksime. Muutuse sesse arvamisse tõi kuulus ameerika filosoof ja psüholoog James. Tema arvates on tundmused tihedalt seotud organismiga. Veel enam, ta ütleb, et füsioloogiline elamus käib psüühilise eel. Inimese silmad ei sära mitte seepärast, et ta on rõõmus, vaid inimene on rõõmus seepärast, et ta silmad säravad. James'i järele tekib iga tundeline elamus siis, kui mingi muudatus on tekkinud vasemotor-süsteemis. Nii võib liigutuste abil uusi tundeid esile kutsuda (hirm kaob, kui teed julgeid liigutusi).

Hakati James'i arvamisi uurima laboratoorselt (sakslane prof. Lange j.t.) vaadati, kuidas mõjub teatud tunne vereringjooksule, hingamisele jne. Laboratoorsete uurimiste resultaadiks oli ka otsus, et tundmus on ühenduses muudatustega vasemotoorses süsteemis, kumb aga eel käib, kas füsioloogiline protsess või psüühiline elamus; seda pole suudetud kuni tänapäevani selgeks teha, sest pole leitud veel vastavat meetodi.

Hiljem loobus ka James kategooriliselt ütlemast, et füsioloogiline protsess eel käib, öeldes vaid, et tundmus on samavõrd psüühili-

ne kui füsioloogilinegi, missugune arvamine ka üldiselt valitsemas.

Tunnete klassifikatsioon.

Tundeid analüseerida, rühmitada on väga raske nende muutuva iseloomu tõttu. Tunded jagatakse teadvuse arenemisastmestiku järele alalisteks ja kõrgemateks. Algelised tundmused on need, mis seotud lihtsate intellektuaalsete protsessidega, nagu aisting, tajumus. Kõrgemad tundmused on aga need, mis seotud kõrgemate intellektuaalsete protsessidega, nagu fantaasia. Näiteks põrgupiin on kõrgem tundmus, sest teda ei saa tajuda, vaid teda peab fantaseerima.

On olemas ka teine jaotuse viis, mille juures aluseks võetakse see, kelle huvid sel puhul kaalul, kelle huvides reaktsioon sünnib.

- 1) Individuaalsed tunded - kui meie "mina" saab riivatud.
- 2) Perekondlised tunded - kui perekonna huve puudutakse.
- 3) Isamaalised tunded - kui isamaa huvid on kaalul.
- 4) Kaastunne - tunded, mis tekivad teiste tundeid kaasa elades.
- 5) Kohusetunne - tunded, mis tekivad teiste ja eneste tegusid hinnates.
- 6) Usulised tunded, kui inimene teatud vahetorda astub kõrgema olevusega.
- 7) Esteetilised tunded - tunded, mis tekivad, kui inimene hindab loodusnähtusi ilu seisukohalt.
- 8) Intellektuaalsed tunded - tunded, mis tekivad intellektuaalsete protsesside läbielamisel.

Individuaalsed tunded.

Inimene puutub kokku alati teistega, kes võivad suhtuda tema "minale" kas kasulikkena, ükskõiksetena või kahjulikkudena. Harilikult suhtuvad teised kas kasulikena ehk kahjulikena, õige harva aga ükskõiksetena. Kui keegi suhtub meie "minale" kasulikuna - nimetame teda endi sõbraks, kui kahjulikuna - siis nimetame teda harilikult oma vaenlaseks. Seega elame sõprade ja vaenlaste seas.

Sõbrad kutsuvad meis esile lõbulisi elamusi, vaenlased aga norulisi elamusi. Neil läbielamustel on aga väga palju variatsioone, mis olenevad sõbra või vaenlaseomadustest. Olgu näiteks meile, kellele tulemas väga tugev vaenlane, siis tekib meis hirmu tunne, n.n. kabuhirm. Seda ei tekita mitte vaenlase tõeline suurus ja vägevus, vaid ettekujutatav kahjulikkus temast. Kui vaenlane ju kallal, siis on hirm korräga kadunud, mõeldakse: sündigu mis sünnib ja võideldakse meeleheitliku vahvusega. Kui meil läheb korda vaenlast võita, siis valdab meid suur rõõm, kui mitte - norutunne, kuid mitte väga kõrgeastmeline. Kui aga kallal kippuja meist veidi tugevam, siis ei valda meid kabuhirm, vaid nõrgem elamus - kartuse tunne. Kui vaenlane kallal siis oleme vahvad, meil on lootus võiduks. Ja kui vaenlasest jagu saame, siis hõiskab rõõm, kui mitte - rusub meeletu, kui aga vaenlane meiega ühejõuline, siis valdab meid vaenulik tunne, on ta veel meile midagi paha teinud, siis on meil suur viha ta vastu ja tahame kätte maksta. Läheb see meile korda - võidutunne, kui aga ei saanud kätte maksta - piina tunne. On aga vaenlane meist nõrgem, siis ei valda meid hirm, vaid lihtsalt meeletu, mõtleme, mis ta peaks nüüd jändama. Kui ta aga järele ei jäta, siis viha tõuseb - tuline viha - tahes teda karistada. Läheb see meil korda - õnnestuse tunne, me selle üle ei hõiska. Juhtub aga nõrgem meid võitma, siis ei valda meid mitte paha meel, teotuse tunne, vaid kui vaenlane nõrgem - lähene uuesti kallale, kui aga palju nõrgem, likvideerime pilkega.

Sõpradeks ja vaenlasteks ei osutu mitte ainult teised inimesed, vaid ka sündmused. On vaenlaseks sündmus, tekitab ta muret, kartust. Kui me tast võitu ei saa, näiteks haigusest - siis valdab mure tunne, saame aga jagu - rõõmu tunne, heameel. Esineb sõbrana sündmus, siis äratab ta meis lõbulisi elamusi. Näiteks sünnipäev. Me ootame teda, ei läbe ära oodata. Kui järsku see sündmus kätte ei jõuagi - siis valdab meid pettuse tunne, mis väga halb tunne.

Ka meie organismi ja vaimu funktsioonid võivad saada meile sõpradeks ja vaenlasteks. Saavad nad rahuldatus - on nad meile sõbralikud, kui mitte vaenulikud.

Nii tarvitab meie organism toitu. Kui ta saab seda vähe, siis tekivad nälja tunded, janu tunded, mis ärevust sünnitavad, ei lase rahulikult enam töötada, ei lase hingeliselt tasakaalu alal hoida. Kestab näljatunne pikemat aega - muutub ta piina tundeks. Mida kauem kestab - seda hullemaks läheb. Lööb meid tasakaalust välja, tunne muutub affektiivseks, mis tumestab juba mõistust. On ette tulnud juhusid, kus ema sööb lapse ära j.t.

Saab organism toitu tarvilisel määral - mõnus tunne.

Sööme aga liig palju - valdab meid liialduse tunne - koormatuse tunne, meeoleolu on halb, raske, muutub apaatiliseks. Kuid siin ei saa minna nii kaugele kui nälja juures, sest organism ütleb lahti vastuvõtmisest viimaks.

Nii kui organism vajab toitu, vajab ta ka liikumist, meil on tarve liikumise järel. Vanadel on liikumist vähem vaja, kui noortel. Laps liigub ju enam kui vanake (see oleneb temperamendistki), Saame liikuda tarvilisel määral - tunne hea; saame liig palju - võtab aset väsimuse tunne; saame liig vähe, nagu vanglas - rahulolematuse tunne, meeoleolu rusetud.

Üldse on liigutuse norm ühele ühesugune, teisele teistsugune jne.

Samuti kui organismi tarvete rahuldus või mitterahuldus mõjub hingeelule, mõjub talle ka vaimu tarvete rahuldus või mitterahuldus. Näiteks: on inimesel tahtmine vaimutööd teha, tung edasi õppida, ja ta seda ei saa rahuldada, siis tuleb tal tüdimus kätte, meeoleolu on rusetud, ja see "nälg" võib ka minna piinavaks. Kui ta aga saab rahuldada - hea tunne. Saab ta aga liig palju, õpib liiga - siis pole enam hea tunne (eksamate aeg ei taheta raamatuid näha, põletatakse neid, kui kool läbi jne.)

Meil on tarve emotsionaalsete, meeltvapustavate ärituste järel. Ka nende rahuldamine ja mitterahuldamine mõjub hingeelule, kutsub tundeid esile. Ei saa olla rahulik, töötada kauemat aega üksikluses, sest üksluisus võtab aset, tüdimus tuleb kätte - et sest aga pääseda, peab sündima midagi, mis elevust tooks. Nii otsitakse elevust teatrist, kõrtsidest, söömingutest, - maal laatadelt, kirikutest jne. Üks tüüp vajab emotsionaalseid äritusi enam, kui teine. Aga üldse vajavad neid igauks, see on juba psüholoogiline paratamatus.

Nii kui on igatsus elevuse järel on ka igatsus tegevuse järel. Ei saa ilma tegevuseta läbi. On inimesel mingisugune tegevus - tunneb ta rõõmu, kui tal tegevust pole - meeoleolu rusetud. Tegevusetus mõjub psüholoogiliselt rusetult.

Nii on meil jällegi tarvidus väljenduste järel. Jällegi psüholoogiline paratamatus. Inimene ei saa endas seda kanda, mis ta peitub, sest ta tunneb tungivat vajadust väljenduse järel. Nii otsib kõnemees kuulajat, samuti muusikamees. Kui kirjanik kuulajat ei leia, siis väljendab ta kirjutuse läbi. Muusikamees väljendab see läbi, et ta mängib. Seltskonnas, kui keelepaelad lahti "võib tähele panna, kuidas igauks otsib kuulajat: odatakse suure pinevuséga, millal aga

kõneleja lõpetaks, et saaks aga rääkida, ja selle pinevuse tõttu ei kuulagi keegi kõnelejat. Nii pole pihtiminegi muud, kui tung ennast väljendada. Naljatatakse, et tulla aeg, kui kunstnik maksab kuulajatele, et oma tarvet rahuldada. Oeldakse ka, et kui tahad teisele meeldida, siis kuula ainult - ära aga ise räägi. Need naljad põhjendavad väljenduste tarvele. Ütleb ju eesti vanasõnagi: ükski saladus ei jää kätte alla. See on tõsi. Inimesed ei suuda varjata, vaid neis on tung seda väljendada. Nii selgineb palju kuritegusid ja saladusi. Kui nüüd saadakse väljenduste tarvet rahuldada - tunne hea, kui mitte - enesetunne halb, meeleolu langeb vahest nii alla, et tüdinetaks elust, ei taheta enam elada.

Perekondlised tunded.

Selle tunnete rühme moodustavad need elamused, milleles perekonna huvid saavad riivatud, kus perekonna huvid kaalul. Nagu armastus mehe ja naise vahel, vanemate ja laste vaheline armastus ja õdede ja vendade vaheline armastus.

Armastus mehe ja naise vahel moodustab abielu aluse. Perekonna elu aluseks on harilikult seksuaalne tunne, millele lisaks tuleb aga veel teisi: hakatakse armastuse objekti ülistama ("armastus ei arvesta") - tekib vastastikune austuse tunne; püüde juures üktestest omade tekib kartus "ehk aga teine võtab enne" - s.o. armakadeduse tunne; seksuaalsele tundele liitub veel tahtmine rõõmu ja muret koos jagada ja palju teisi tundeid ning moodustavad koos perekondlised tunded. Näeme, et tunnete arv suureneb, perekondlised tunded muutuvad komplitseerimatuks. See on normaalse abielu juures, kus perekondlike tunnete hulk aina suureneb; üks pool võtab omaks teise individuaalsed tundedki - see tugevneb veel enam sidet mehe ja naise vahel. Minnakse nii kaugelegi, et ühe poole surmaga ka teine pool ennast surmab, sest elu on tühine ilma temata, ta oli väga seotud temaga.

Elus kohtame aga naisuguseid abiellumisi, kus seksuaalsele tundele midagi enam juure ei tule. Rahuldatakse seksuaalne tung ära ja oldakse esialgul rahul. Kuid ajajooksul ka see tüütab ära, naisugune abielu muutub monotoneks, tüdinetakse üksteisest ja varsti järgneb abielu lahutus. Kui tunnete hulk ei suurene, ei muutu komplitseerimaks, siis ei suudeta luua sidet, mis kõidaks meest ja naist surmani.

Alati pole abielu põhjuseks seksuaalne tung, vaid muud: kes lihtsalt austatakse teda või ajab auhannus neid kokku, ehk jälle tahtmine rikastuda jne. Naisugustel juhtumistel on enamasti ikka katastroofi oodatus, sest side on poolte vahel liig nõrk, et õnnelikku abielu luua.

Kui suudetakse mehe ja naise vahel luua normaalne abielu, siis see emotsionaalne elamus on suurim elamus, mis inimesel üldse võib olla.

On arutatud probleemi: kuidas luua alati õnnelikku abielu, kuid olgugi, et palju kunstnikke, kirjanikke ja filosoofe seda arutanud, pole siiski teed sinna leitud.

Et abiellumine väga tõsine samm elus, määrab ta ju elu saatuse, sest võidakse saada temaga sisse "maapealsesse taeva", kuid ka "maapealsesse põrgu", siis on teda alati võetud tõsiselt, nii minevikus, kui ka olevikus ja ikka tseremoniaalselt toimetatud.

Järgmise erilise tunde perekonna rühmas moodustab ema armastus laste vastu. Siin kohtame emotsionaalset elamust, mis jõu poolest vastast ei leia. See jõu allikas sunnib ennast ohverdada, ilma arveta mata kõigi peale. Kui ette kujutame neid musesi ja tüüsi, mis emal on esimesel aastal lapsega, mida ema teeb lastu nõudmata (ta ei nõua vaid lastu - veel enam - ta tunneb neist muredost ja tüüdest isegi rõõmu) - siis peab ütlema, et ema armastus ei tunne piiri. Ka hiljem, kui laps juba suurem, ei kustu ema armastus, vaid suurenebki (eriti,

kui laps 4 - 5 aastane). See lõpmata suur jõud - ema armastus - on leidnud väärilist hindamist ka poetidelt. Kas isa ka nii ohvrimeelselt, ennast salgavalt laste kasuks töötab, lapsi armastab? Isa armastavad küll lapsed, kuid mitte nii suurel määral, kui emad. Ta on küll suur tunne isa, kuid ikkagi ema kõrval kahvatu. Isad armastavad lapsi kui varapärijaid, kui nimekandjaid, kui järeltulijaid ja teevad laste vahel vahet, mida emad mitte ei tee. Isad armastavad andekaid enam, kuna andevaesed põlgtuse all seisavad, sest nad ei suuda isa su edasi viia, alal hoida. Nii otsustas Spartas isa, kas sündinud laps hukata või mitte - ema ei suutnud hukkavate otsust anda. Kui laps midagi halba teeb, siis isa ikka karistab, kas saadab minema, kuna ema andeks annab. Ka kui minemaastud laps tagasi tuleb, tuleb ta ikka esmalt ema juurde, mitte kohe isa juurde. See kõik tõstab ema armastuse üleolekut isa omast. Ka ei leia isaarmastus poetilist ülistamist, ta pole saanud luule objektiks.

Kolmanda erilise tunde perekonna tunnete grupis moodustab armastus õdede ja vendade vahel, mis avaldub ses, et tuntakse veresugulust, jagatakse õnne ja õnnetust, tuntakse ennast üldse lähematena jne. On vendi ja õdesi, kes väga õnnelikud, väga hästi oma vahel läbi saavad kuid on ka niisuguseid, kes ei saa ühtegi päeva näaklusteta, tülideta läbi, kuna nad selle vastu võrastega paremini läbi saavad kui omadega. Üldse on nii: kui iseloomud lähivad enam ehk vähem ühte - lepitakse üksteisega, kui aga mitte - tõreldakse, riieldakse, ei lepita.

Õdede ja vendade sahekorrade mõjub ka perekonna koduse elu õhkkond. Kui mees ja naine hästi läbi saavad - on ka lapsed leplikumad; riidlevad aga mees ja naine alati, siis on juba haruldane nähtus, kui lapsed ei purele ega kisu. Kuigi õed ja vennad riidlevad, lähevad nad siiski õnnetuse puhul esimeseks ikkagi üksteise juure. Tuleb ju elus ette juhuseid, kus inimene soovib enne surma oma vendi ja õdesid näha, see pole ju muud midagi, kui armastuse avaldus õdede ja vendade vastu.

Kui ema armastus laste vastu ei kustu, siis näeme vastupidist laste armastuses vanemate vastu. See on muutlik, annab palju variatsioone. Laste armastus vanemate vastu on olemas vanusest. Noorena on armastus kõige suurem: laps ei oska mujal viibida, kui ema ja isa süles, ta arvab, et mujal pole ta ikkagi nii kaitstud. Hakkab ta juba sõpradega mängima, siis armastab ikkagi vanemate juures viibida, aga mitte nii palju. On laps juba 5-6 aastane, siis tuleb ta harva ema juure kööki ja isa juure töötuppa, siis ta ei sega vanemaid enam ja seetõttu on see kõige armsam aeg. Läheb laps kooli, leiab seal uusi sõpru, ei puutu ta ju sel ajal enam nii vanematega kokku ja seetõttu ei igatsegi ka enam nii väga vanemate järele, vaid on otse hea meel, kui isa-ema kodust ära: pole ju siis järelvaatavat silma, siis lähendam jne.

17 - 19 aastast on igatsused hoopis teised: otsitakse teisi armastuse objekte, kelle juures võidakse viibida, kuna vanemad sel ajajärgul juba tülik, takistuseks. On lapsel ju oma perekond, siis vana-isast ega emast ei hoolita. Tulevad nad harva - on neist heameel käivad nad sagedasti - tüütavad nad juba lapsi ära, oodatakse vahest isegi nende surma.

Siit näeme, et laste armastus vanemate vastu kahaneb, et ta võib isegi kahaneda nullini, kui vanemad rauga eas.

Eriti silma paistab perekonna tunnete hulgas perekonna autunne. Perekond on kindel sotsiaalne üksus, kes loob, asutab, kasutab jne. koos. See, mis sünnib perekonnas, on kogu perekonna saavutus. Mida üksik korda saadab - see viiakse kogu perekonna peale üle. On, näiteks, üks perekonna liige midagi suurt korda saatnud, siis suureneb üldse lugupidamine selle perekonna vastu. Samuti ümberpöörduki, ühe autus vähendab terve perekonna au. Nii kui perekonna varandus luuakse üksikute perekonna liikete poolt, nii luuakse ka perekonna

au üksikute perekonna liigete poolt. On meie isa, ema, vend või õde head teinud, siis tõuseb ka meie au, lugupidamine meie vastu; teevad nad aga halba - siis vähendab see ka lugupidamist meie vastu, ehk küll meie isa pole midagi halba teinud. Kui keegi perekonnas au aina vähendab, siis võib ka niikaugemale minna, et perekonnast välja heidetakse.

Mõnda seksuaalsetest tunnetest.

Schopenhauer ütleb nii: "Kõige rohkem rõõmu ja muret valmistavad seksuaalsed ja nälja tunded". Seksuaalne tunne tärkab vara. Väiksed lapsed mängivad algul kõik koos, kuid peagi erinevad poisid plikadest. Ja juba varsti hakatakse ehitama, tuleb n.n. kirjavahetuse aeg jne. Seda nimetatakse esimeseks romantika ajaks.

15 - 16 aastaselt on inimene harilikult armastuse objekti leidnud, ta on suguküps ja võiks abielluda, kuid sotsiaalsed olud ei luba. See on n.n. kiusatuse ajajärk. Armastuse objekt on olemas, kuid temaga abielluda ei saa. Sel ajal tuleb sagedasti tragöödiad ja väärnähtusi ette. Et sest kiusatuse ajajärgust üle saada, sesks peab sisemist jõudu leidma.

On inimene aga majanduslikult kindlustatud, siis järgneb abiellu ja kui ta osutub õnnelikuks, siis on see emotsionaalne elamus suurim kõigist teistest elamustest.

Patriootilised tunded.

Patriootilised tunded on tunded, mis siis tekivad kui isamaa või rahva huvid kaalul. On rahvas hädaohus, või on talle osaks saanud eriline õnn, siis kutsub see esile ka selle rahva liikmes elamusi, tundeid, milliseid meie nimetame patriootilisteks, ehk isamaalisteks tunneteks. Nad tekivad seetõttu, et rahva liikmed sünnitavad kollektiivi, poleks viimast - poleks patriootilisi tundeid.

Rahva liikme rahvaks sulatavd järgmised asjaolud:

1) sugulustunne: ühest kannust väljakasvanuil, veresugulastel on olemas läheduse tunne suurem kui võõra rahvaga, 2) enesehoiu instinkt: inimene on üksinda nõrk, ta ei suuda võidelda loodusega, kuid kui ta elab ühiskonnas - siis suudab ta seda. See ongi see põhjus, miks inimene on kariloom. Enesehoiu instinkt räägib, ilma et me teaduslikud oleksimegi, ta ütleb, et vaja ühineda, sest ühenduses peitub jõud. Siit näeme, et enesehoiu instinktil on imperatiivne omadus, ta käsib meid. 3) Ühiskonna kasutamine: seadakse teadlikult aru ühiskonna solidariteedi, kasust ja teda hakatakse propageerima. Et tõesti kasu toob, see sunnib meid ühiskonnas elama, ühistööd hindama. Praegult on niikaugemale mindudki, et hinnatakse ühistöö edenemise järele rahva kultuurilist tasapinda. On ju tõsi, et mida kultuurilisem rahvas, seda enam hindab ta ühistööd.

4) Ühine iseloom: rahvas, kes võrsunud ühest kannust, kes ühise ajaloolise minevikuga, ühise olukorras elab - omab ühiseid iseloomu jooni. Me erineме küll, kuid midagi siiski on meis ühist ja need iseloomu jooned ühendavad rahva liikmeid (julgeb ju prof. Wundt rääkida rahvaste psühholoogiast ja rahva hingest, miks mitte siis ühistest joontest rahva iseloomus).

5) Ühised mäestused. Igal rahval on oma minevik, millest iga rahva liige räägib, kui omast minevikust, s.t. omistab. See ühine minevik hoiab väga rahvast kokku, tas on suur jõud, mis sulatab rahvast üheks.

6) Ühised lootused. Iga inimene elab ka lootustes, fantaasias, samuti elab terve rahvas lootuses (see ilmutub eriti kirjatõis), mis ka rahvaliikmeid koos hoiab. Näiteks; me loodame, et põlevkivist saab edaspidi seda ja seda, ta hind tõuseb, millega riik raha saab ja me maksukoorem väheneb. Igal rahvusel on püüd iseseisvaks saada,

Ja kui ta seda on saanud, siis muutuvad rahvuslikud tunded riiklikteks tunneteks. Need on peamiselt samad, mis esinesid individuaalsete tunnete juures: hirm vaenlase vastu, häbi kaotuse puhul, uhkus võidu puhul, natsionaal uhkus, suure võidu puhul, võidutunne jne.

Kas patriootilised tunded on positiivsed või on nad negatiivsed? Kas on see hea, et patriootilised tunded olemas, või halb?

Ajaloo seisukohalt vaadates on nad negatiivsed. Patriootilised tunded on paljudele konfliktidele põhjuseks, milledele järgnevad sõjad. Nende negatiivsust propageerib kommunismgi. "Ole kosmopoliit - ja sõjad kadunud". Samuti ühe riigi suur edu majanduses kutsub pehameelt esile teises riigis, mis ka tihti sõdadele põhjuseks olnud. Oleks kõik aga olnud internatsionaalne poleks hävitavaid sõdu.

Teised seletavad jällegi, et ta on positiivne. Nad ütlevad, võtke rahvalt rahvuse tunne ja te näete, et tal pole jõudu enam, ja küsitav on, kas nad sellestena üldse tahavad elada. Seda näitab ka tegelik elu: suuri asju saadab korda ikka organiseeritud ühiskond, mitte aga üksik isend. Inimene on ikkagi sotsiaalne elajas, mitte aga üksik isand, ütleb juba Aristoteles, ja kui talt võtta kollektiivi üldjooned, siis ei jää muud järele kui jõuetu amorfiline mass. See tõsiasi paistis ka ilmasõja ajal selgesti silmi: kui vaenlaste rahvustunne langes, langes ka vene front.

Sõja ärahoidmiseks tuleb aga tarvitada teisi teid: tuleb suu-
rendada solitariteedi tunnet, millele järgneb ka sõpruse tunde suu-
renemine. Eitavaks tuleb küll pidada shovinismi.

Sümpaatia ehk kaastunne.

Sümpaatiaks nim. erilisi emotsionaalseid elamusi, mis valdavad meid teiste pärast. Need elamused teiste, mitte meie endi, tunnetega kaasa ja seepärast nimetatakse neid kaastundeks ehk sümpaatiaks. Sümpaatia ei tähenda muud midagi, kui teisega kaasa elama sama elamusi. Igale teisele tundele võime kaasa tunda: võime vihastada, kaasa põlata, kaasa karta (kui oleme sattunud sekka), kaasa rõõmustada, isegi usulisi ja esteetilisi tundeid võime kaasa elada (usklikute seas võib mitteusklik varsti usklikuks saada, ja kunstinäitusel võime varsti arvustaja esteetilised tunded omada). Loomadki tunnevad üksteisele kaasa (hakkab üks koer haukuma sõpragi seltsivad temale teised). Teatavas mõttes võib eluta loodus meile kaasa elada (laulame - siis heliseb klaver kaasa).

Seega on kaastunne üldlooduslik nähtus.

Harilikult tarvitatakse sõna "kaastundmus" kitsamas mõttes: ta all mõistetakse ainult rõõmu ja kurbuse kaasa elamist. Võõriti tarvitamist on leidnud populaarses keeles ka sõna "sümpaatlik" võrdudes "meeldivale". Võõriti tarvitamise põhjuseks on see asjaolu, et süm-
paatlik ehk kaastundlik inimene on harilikult meeldivgi.

Missuguseid tundeid inimene rohkem kaasa elab, kas lõbu või kurbust?

Olgugi, et kurbuse jagamine pole soovitatav, jagatakse siiski teda kergemini. Kaas rõõmustamast takistab meid kadetus; ta ei läse meid rõõmustada teise pärast, ta nagu röövib ära rõõmu. Öeldakse ju: kui kaasa rõõmustada, on vaja ingel olla. On siiski juhuseid, kus suudetakse kaasa rõõmustada (sel puhul pole teise rõõmu valmistaja mitte meie ihade objekt). Näiteks: kui see isik seisab meist palju kõrgemal või jällegi madalamal, kui see isik on melega väga lähedalt seotud (abielu, südamesõbrad j.t.), siis juba see lähedus peletab kadetuse.

Kas meie oleme kõigi vastu ühevõrra kaastundlikud? Ei ole. Omasugusele tunneme kergemini kaasa. Näiteks: töölise surma puhul ei leiata teda järele vabrikant, küll aga töölised; burshui õnnetuse puhul ei tunne kaasa talle jällegi vaene tööline.

Kas inimesed on kõik ühevõrd kaastundlikud? Ei ole. Kes enam kaastundlik, kes vähem ja millest see oleneb?

Kõige kaastundlikumad on need, kes üldse tundelisemad, nagu nais-sugu, kunstnikud, lapsed j.t. Kaastundlikumad on need, kel enam kogemusi, kes enam läbi elanud. Nälgijale võib õieti ainult see kaasa tunda, kes nälga ise kannatanud. Vähem kaastundlikum on arenematu isik. Arenenud inimene võib enam kaas tunda, tal on arenenud fantaasia, mille abil ta endale ette kujutab, teise seisukorda ja sest ettekujutusest võib kaastunne tekkida. Kaastundlikum on ka haritum isik.

Kaastunnet ajalooliselt vaadates, paistab meile silma, et ta on suurenenud ajajooksul. Oli aeg, mil elati kaasa ainult oma perekonna liigetega, kuna teistele püüti paha teha. Ajajooksul aga kaastunne suurenes, tunti teise perekonnaga kaasa. Hiljem lajutab ta veel end - tuntakse riigiga kaasa. Ja praegusel ajal on ta veel suurem, mida näitab hiljutine müüvärisemine Jaapanis, millele terve Euroopa kaasa tundis. Elatakse loomadegagi kaasa (loomakaitseseltsid). See kõik näitab, et sümpaatia tunne kasvab, teda võib arendada kui rohkendamise oma kogemusi ja elustame oma fantaasiat.

Kas sümpaatia tunne on positiivne või on ta negatiivne?

Sümpaatia tunne on positiivne, sest temale ongi rajatud ühiskondlik elu, hea-aabrus ja läbikäimine. Oleks me egoistid, siis poleks ühistöö mõeldav, elu oleks liig "okaline". Kuid sümpaatliku inimesega on palju kergem läbi saada, mille tagajärjel elu kergendab. Oeldakse ju: jagatud rõõm on kahekordne rõõm, jagatud kurbus on pool kurbus.

Kohusetunne.

Inimene on olevus, kes oma tegusid hindab ka teiste tegusid ja hindab nimelt seisukohalt, kas need on head, kõlblikud, või jällegi halvad, kõlvatumad. Inimene, see hindav olevus, jaotab tegusid häiks ja mittehäiks ning tegude jaotusel, hindamisel tekivad meis mitmesugused tunded, elamused. Me tegusid hinnates, konstateerime endas tunnet, mis ütleb: see tegu on hea, see mitte. Kui me midagi teeme, siis kohusetunne ütleb: tee nii - siis teed sa hästi; teine kord ütleb jälle: sa ei pea mitte nii tegema. Siin kohtamegi ühte kohusetunde erilist omadust, mida teistel tunnetel pole, s.o. imperatiivne iseloom: kohusetunne, seega käsib ja keelab, mis tõttu ta on täiesti omapärane tunne. Pealegi küsib ja keelab ette.

Missugused on siis need elamused, mis tekivad tegude hindamisel?

Hinnates oma tegevust, leiame, et olen hästi toiminud - siis valdab meid rahulduse tunne; olen ma aga korda saatnud eriti väärtuslikku, näiteks mõne kangelasteo - sel puhul valdab meid rõõmu tunne, mis võib vahest otse hõiskavaks rõõmuks muutuda. Kui aga hinnates leiame, et tegu pole hea, vaid kahjulik - siis valdab meid paha tunne, pahameel. On kordasaadetud tegu väga halb, väga kahjulik, väga kõlva - - siis valdab mind rahutuse tunne. Mõte "miks ma nii tegin" piirab väga. Olen aga korda saatnud eriti nurjatut - siis valdab südametunnistuse piin, mis väga raske elamus. Vahest ei suudetagi südametunnistuse piina välja kannatada ja võetakse oma elu.

Samuti kui oma tegevust, hindame ka teiste tegusid. On teine midagi head teinud - avaldame oma heameelt kiitusega, on ta suurepäraselt toime pannud, korda saatnud - valmistab see ka meile rõõmu, me rõõmaldame ta auks triumfi.

On ta aga midagi halba teinud - valdab meid pahameel, me laidame teda jne. On ta väga halba teinud - valdab meid viha tunne, tahame teda nuhelda, karistada. On ta aga eriti nurjatut korda saatnud - viha ja pahameel väga suur, me viskame ta seltskonnast välja jne. Nii kaugele võib isegi moraalne viha minna.

Kohusetunde juures paneme tähele kolm asjaolu: 1) ta on üldine, igal inimesel on kohusetunne olemas, 2) ta on käskiv ja 3) me paneme tähele tasuvust. Usu järele saavad meie teod tasutud, kas taevas, kui tegu hea, või põrgus, kui tegu halb. Uskmatute juures paneme samutigi tasuvust tähele, ta juures saab heategu või kuritegu tasutud sisemiste elamustega.

Kust on pärit kohusetunne ja mida see "sisemine hääl" endast kujutab ?

Usklikud ütlevad, et see "sisemine hääl" on Jumala käsk, mis kirjutatud kuldsete tähtedega inimese südamesse. Mõned filosoofid arvavad et ta on sünnipärane, et ta on looduse käsk. Teised jällegi, - ta on inimese tahe, lõpusiht, mida inimene taotleb; kolmandad ütlevad, et kohusetunne on evolutsiooni produkt jne. Meie vaatame neist mitmekestest filosoofide arvamistest eriti kahe filosoofilise voolu arvamist - aprioristide ja evolutsionistide vaadet.

Aprioristide järele on kohusetunne täiesti omapärane elamus, mis on meile antud, kellelt, seda aga pole suudetud seni selgitada. Oma väite tõestuseks toovad nad järgmised argumendid: 1) kohusetunne on üldine; üldisust seletavad nad just sellega, et ta peab antud olema, sest see mis kõigile omane, ei saa olla kogemuse produkt; oleks kohusetunne kogemuse produkt, siis peaks ta erinema; ühel võiks ta olla, teisel mitte.

2) Kohusetunne on samane. Näiteks: igal pool tunnustatakse käsku: sa ei pea mitte varastama, - ehk küll elu igal pool isesugune ja see ühiskond on teistest lahus elanud, nii et ta teistelt pole seda käsku omanud, on siiski kõlblised käsud samased. Seda samasust, ütlevad aprioristid, võib seletada vaid sellega, et kõlblised tunded on meile antud kellegilt.

3) Imperatiivne iseloom; harilikult tunnetel pole käskivat iseloomu kuid kohusetunded on, s.t. ta peab olema siis kellegi käsk, sest pole käsku käsuandjata. See käsuandja arvatakse olema väljaspool käsualust sest kui me ise annaksime endile käske, siis ei annaks me kunagi endile kahjulikke käske. Niisugust käsku, nagu: sa ei pea mitte varastama meie ei annaks, sest vargus võiks ju meie seisukorda parandada, ta võiks meile kasu tuua. Sarnast meile kahjulikku käsku annab keegi teine, mitte meie ise.

Evolutsionistid ütlevad, et kohusetunne on ühiselu produkt. Oma väite tõestuseks toovad nad ette järgmised argumendid: inimesed olid sunnitud ühiselu elades endid piirama, sest muidu ei oleks ühiselu mõeldav. Ei saaks ju ühiselu olla, kui üks ühteteist tapaks. Leiti, et ainult siis võib ühiselu tekkida, kui keegi ei oma teise vara ülekohtuselt, ei himusta ligemise naist jne. Seega on vajadus koos elada need käsud ette kirjutatud, millede järele kohusetunne avaldub. Et ühiskondlik elu on ajajooksul arenenud, kõrgemale tõusnud, siis on ka käsud peenenud. Ürgajal ei olnud käsud mitte nii peenelt välja töötatud kui nüüd. Nad, evolutsionistid ütlevad, et käsud evolutsioneeruvad. Näiteks ürgajal oli käsk: sa ei pea mitte tappa ja varastama. Ürgajal ei saadud sest mitte aru, nagu nüüd. Siis ei võinud tappa oma perekonna liiget, kuid teiste omi küll, sest see tõi ju kasu oma perekonnale ja seepärast peeti seda otse vägiteoks. Ajajooksul arenes aga selle käsu mõte, ei võidud tappa oma rahva liiget, küll aga teise rahva liiget. Kuna Kristuse õpetusega arenes ta nii kaugele, et ei või üldse inimest tappa; metsinimene aga niisugust käsust aru ei saa, tal oleks seda raske täita, sest teise tapmine tooks talle ju kasu.

Samuti ei tohtinud ürgajal varastada oma seltsimehe asju, teiste omi küll. Korraldati ju rõõvkäike just selle eesmärgiga. Ürgajal oli tegi keegi sulle paha, siis pidid sa talle kätte tasuma, sest kätetasumine oli kohustatud jumalastki. Nüüd aga ei või kätte maksta, vaid ainult kohtu kaebada, ja see on kõik.

Toodud väidete põhjal ütlevad evolutsionistid, et kölblised mõisted arenevad, nad pole igal ühel just samad; nii on ühel seltskonna kihil arusaamine õigusest, teine kui teisel seltskonna kihil. Mõõdupuu igalühel isesugune, omane on ainult see, et tegusid hinnatakse, nende arvates pole kohusetunded mitte kõik üldised ja samased, üldised on ainult need ürgajal ühiselamise vajadusest dikteeritud käsud. Sest, kes omal ajal oli kangeline - osutub meile kurjategijana.

Kohusetunde impertiivset iseloomu ei seleta nad mitte kellegi käskija käsuga, vaid ütlevad, et see on omatud inimese elus, kus üks kohustus ajaajooksul muutub käsuks. Ühiskond sundis mitte - varastada ja kui keegi seda ei täitnud, ähvardas teda surmanuhtlus; hirm, et pärast võetakse aga ta elu, sundis ennast piirama. Kui käsk enam külge kasvas - nõrgenesid karistusedki, ja nii on need käsud ajaajooksul "luusse ja lihasse" kasvanud; see sisendamine sündis muidugi rasketel asjaoludel. Seega on siis evolutsionistide järele kohusetunde oma imperatiivse iseloomu omanud ühiskonnalt.

Kust ka kohusetunde pärit oleks, kas ühiskonnalt või kellegilt teiselt - sünnitab ta meis mitmesuguseid elamusi.

Usulised tunded.

Usulised tunded on need tunded, mis meid valdavad, kui me mõtleme looduse ja ta looja peale - Jumala peale. Igal inimesel on olemas teatav ettekujutus kõrgemast olevusest, mida nimetaksime Jumalaks, sest ükski inimene ei saa ilma Jumala mõisteta läbi. Ka ateistidel on oma ettekujutus sest kõrgemast olevusest olemas, kuid palju teistsugusem oma vormis, kui rahvamassi ettekujutuste järele ta olla. Kand-sid ju kristlased kord ateistide nime, mida neile roomlased andsid, sest viimased ei saanud aru kristlaste ettekujutusest kõrgemast olevusest. Üldse pole rahvast, kel pole ettekujutust mingisugusest kõrgemast olevusest. Õigusega ütleb Civero: "Nemo omnium est tam immānis, c. . is mentem non imbuerit deorum opinio". (Keegi inimestest pole niivõrd metsik, et ta mõistusse pole tunginud mõte jumalaist). Kuna vaba mõtleja Voltaire ütleb: et kui ei oleks olnud jumalat, teda tuleks siis ikkagi välja mõelda. Nii tarvilikuks siis peetakse seda.

Kui asja meie konstateerida ei saa, meie ei saa teda tajuda, Kuid, mis ta siis on, mis asjaolu sunnib jumalat oletama ja tema olemisse uskuma, sest pole me ju näinud teda. Mitu sisemist jõudu, tarvet, sunnivad seda tegema. Üks tähtsamaist on asjaolu, et inimene on mõtleja olevus, kes tahtis teda saada, mis kosmost põhjustab. Sest mittemiskist ei või midagi sündida, vaid mingisugune põhjus on kosmose loonud. Ja kui inimene hakkas kosmost teravamalt tähele panema, siis leidis ta temas teatud otstarve - ja seadusepärasust. Tahtmatult tuli tal küsimus keelele: kust on see kõik tulnud? Teda rahuldas arvamine, et mingisugune meile tundmata X on kosmosele korra annud, sest pole korda korraandjata. Ja elu jälgides pani inimene varsi tähele kui rippuv ta on. Nii kui kurbse elu ei ripu alati tast enesest, vaid meie võime teda iga silmapilk hukata, nii pani inimene tähele, et ka tema on rippuv mingisugusest absoluutsast, mis meist võimsam peab olema. Terve reale niisuguseile küsimusile leidis inimene vastuse, kui oletas, et on olemas suurem, kõrgem, nägematu olevus. mis elu korraldab.

Kui inimene selle kõrgema olevuse peale mõtleb, siis tekivad temas mitmesugused tunded. On, näiteks, inimest suur õnnetus tabanud, mida ei suuda ta ise ületada, ei suuda teda aidata ta naabridki, siis mingisugune sisemine jõud sunnib teda pöörama oalvetega kõrgema olevuse poole? või on inimene saanud suure õnne osaliseks, mis pole enese ega ta sõprade valmistatud, siis leiab ta, et see on saadetud Jumalast, ja ta pöörab tänupalves Jumala poole (sel puhul valdab inimest tänutunne). Kui usklik astub pühakotta, siis valdab teda pühasuse tunne.

Kui usulisi tundeid vaadates ajaloolisest seisukohast, siis näeme, et nad on aegade jooksul muutunud nagu usu mõistedki. Ja see muutmine toimib pealegi kindlas suunas. Srgajal kujutati jumalaid ette asjade kujul (kivid, jõed jne). Neil oli määratu suur füüsiline jõud millega nad võisid inimesele kahju või kasu sõnnitada. See on animismi ajajärk (fetisism).

Teine ajajärk on antropomorfismi ajajärk, mil jumalad inimese kujulised (Zeus j.t., samuti meie eesti mütoloogilised jumalad). Antropomorfismi ajal on kultuur kõrgem animismi ajajärgust. Siis tuleb aeg, mil jumal on kehatu vaim, s.o. Kristuse õpetuse ajajärk. Nii-sugust jumalat on juba raskem ette kujutada ja ajalugu jutustab meile et esimesed kristlasedki ei suutnud sellega harjuda, et jumal vormitu vaim; kes ei söö ega joo, vaid nad tegid kujusid ja põletasid talle viirukit, s.t. nad vajasid konkreetset kuju jumalale. Teame ka, et roomlased ei suutnud aru saada jumalast kui nägemata vaimust ja nimetasid kristlasi see tõttu ateistideks. Ka ei mõista meilegi oma jumalast ette kujutada midagi. Kui näiteks fetisistilt küsida, mis on jumal jne., siis võib ta sulle palju rääkida neist, kuid meie ei tea oma jumalast mitte midagi rääkida, sest ta on meie mõiste järele niivõrd abstraktne ja niivõrd kõrgel, et me sinna juurde ei pääsegi. Kui katekismuse järele ta omadusi vaadata, siis näeme, et need inimese omadused suurendatud kujul, millisel kujul meie aga neid enam ette kujutada ei suuda (näiteks: inimene näeb, Jumal on aga kõiknägi, inimene teab - Jumal on aga kõikteadja, inimene võib, Jumal aga kõikvõimas on jne.). Muutunud on ka jumalate arv. Animist ei suuda oma jumalate arvu üles lugeda, s.o. polideismi ajajärk. Hiljem väheneb aga nende arv ja viimaks tuleb Kristus ja ütleb, et jumalaid on ainult üks, s.o. monodeismi ajajärk. On jõutud seega polideismist monodeismini.

Jumala mõiste arenemine tõi kaasa ka usuliste tunnete arenemise. Ennem olid jumalad väga tugevad, neid kardeti (võisid nad ju kahju sõnnitada). Nii katsid hebrealased Jahvet, kui see tuli piksemürina näol Sinai mäele käske andma, ja ütlesid Moosesele - "mine sinna ja võta käsud vastu". Samuti kartis Jakob Jehoova palet jne. Et Jumala hirmust peaseda, seks toodi talle veriseid ohvreid. Arvati, mida armsam asi ohverdatakse, seda enam mõjub see jumalale (sest tuleb, et ohverdati lapsigi). Antropomorfismi ajajärgul kardeti jumalaid küll, kuid ei tuntud nende vastu nii hirmu. Nii olid greeka jumalad väga sõbralikud, ka eesti mütoloogia ei räägi, et nende ees oleks värisetud (oli ju Vanemuine päris heatahtlik jumal). Ka sel ajajärgul püütakse jumalaid meelitada ohvritega, kuid inimohvrid olid keelatud. Hiljem kaovad verised ohvrid üldse ära, jäävad veel eluta loodusest ohvrid. Seal tuleb Kristus ja keelab kõik ohvrid ära, sest Jumal on kujuta vaim, kes ei söö ega joo; tänage ainult teda, sest tänulik meel meel-
lib Jumalale kõige enam. Kristuse õpetusega kaob ka hirm ja kartus, sest Jumal armastab igaühete. Jumal on armastus - seisab Piiblis öeldud.

Ülaltoodud usuliste tunnete ajaloolist muutust vaadates, et liikumise suun on niisugune, et hirm aina kahaneb ja armastus suureneb:

Esteetilised tunded.

Esteetilisteks tunneteks nimetame neid tundeid, milliseid ilu meis äratav.

Ilul on nõiduslik mõju meie peale; meie sattume nii sagedasti tema võluva mõju alla, mis puhul valdavad meid esteetilised tunded.

Kust leiame meie ilu? Ilu leiame: 1) värvides. Värvide kokkukõla looduses, riides jne, see avaldub meie peale mõju, samuti mere äärne merepinna värvi vaadeldes tekkivad meis esteetilised tunded, samuti mujal looduses. Ilu leiame: 2) vormides. Vormide ilu leiame jällegi looduses; puu ilus vorm, maastiku ilus kujud, meie kehachitus, arhitektuur jne. - ning kõik nad avaldavad mõju meie peale. Edasi leiame ilu 3) helides. Helide kokkukõla võib ilus olla, samuti võib ilus olla marukohin, oja vulin, kose sumin, tuule hulgumine, linnu laul, inimese laul, muusika jne. - kõik nad võivad meid võluda. 4) Liigutustes: mõnele võib ilus olla mõne hobuse jooksmine; rütmilised liigutused tantsus, plastikas ja mujal on ka ilusad ja nad kutsuvad samuti esteetilisi elamusi meis esile. Kuis kõik värvid ja nende kombinatsioonid, helid ja nende kooskõlad, vormid ja liigutused pole ilusad, mispärast nad ka siis meis esteetlist elamust ei tekita. Harilikult öeldakse küll, et ilu pole maitse asi, mille üle võib vaielda, kuid siiski on inimestel midagi ühist vaadates ilu kohta.

Missugused on need tunded, mis ilu tekitab?

Kui meie ilu kohtame, siis mõjub ilu inimese peale nii, et inimene peatub ja andub ta vaatlemisele ja tajumisele. Volken ütleb, et andumus, tajumusele on esteetilise elamuse alfa ja omega. Teatris viibides, kus meile palju ilu pakutakse, võime nautida teda ainult siis, kui me andume tajumusele; kui meie aga äriasjade üle mõtleme, siis ei või meis esteetilisi tundeid tekkida. Seepärast ka suurtes muuseumides on kõrgeväärtuslike tööde jaoks eri toad, et vaatleja saaks anduda täielikult ja segamatult vaatlusele.

Esteetilistes elamustes saavutame puhast lõbu, ilma et me neist iseäralist kasu saaksimegi. Esteetilistes elamustes me unustame nagu Volken ütleb, armsa, kuid tüütava "mina". Näiteks, on meeleolu halb, elu räpane - lähete aga kas kontserdile või teatri, ja kohe olete vabastatud igapäevastest muredest.

Esteetilised elamused viivad meid kui teise riiki, mingisuguseesse kõrgemasse valdkonda. Nad, esteetilised elamused, paistavad eemale madalad maised ihad, nad ülendavad meid, misjuures kaob egoistlik element. Näit. kui me ilu vaatleme, siis pole me kadedad, kui seda teine vaatab, vaid me isegi kuatume teisi vaatama; pidu ruumid on harilikult ilustatud, pidul lauldakse - see kõik on seks, et esteetilisi elamusi tekitada, egoismi kaotada, üksmeelt luua ja et rõõm pidulisi valdaks.

Sest kõigist selgub, et ilul on suur mõju meile; tal on bioloogiline väärtus (meie puhkame esteetilistel elamustel, lõbu ja rõõm, mille ilu meis tekitab, ei mõju organismile meile hävitavalt) ja sotsiaalne tähtsus (neid kaotavad egoistliku elemendi meist ja ühendavad meid).

Et ilul nii suur tähtsus (väärtus), seega ongi seletatav asjaolu, et ta peale nii palju jõudu kulutatakse; meie ajal võib isegi ütelda, et ilu peale enam aega kulutakse, kui majanduslike tarvete peale. Ilu on saanud ka tarbeks. Meie ei oska ette kujutada elu ilma esteetiliste naudinguteta. Et see tõsi, näitab see, et meil on muusika, kunsti ja teised koolid, kus inimesed õpivad iluasju valmistama. Kui keegi ütleks, et see on kõik nonsens, siis pole see tõsi, sest me vajame kõik ilu, samuti, kui seda vajati ürgajal (ilustati mõõga päid - milleks? seda tehti - ei mitte, et ta parem tapaks - vaid et seks oli vajadus). Kui keegi ütleb su töö kohta: see on ilus - siis mõjub see rohkem, kui ta oleks ütelnud - see on hea.

Lõpuks veel üks küsimus: kas esteetilised tunded on arendatavad? ja on. Aga kuidas, missugused on need abinõud? Nad on järgmised:

1) Mida teravamad meeled, seda vastuvõtlikum esteetikas (nürikuulmi-sega isik ei suuda ju muusikat nautida), 2) kokkupuutumine esteetiliselt arenenud inimestega, on ju esteetilised tunded külgehakkavad, üle antavad (ma ühineme kunstinaütustel varsti arvamistega), 3) viibimine iluduse õhkkonnas ja 4) aitab esteetilisi tundeid arendada iluduse loomine iseene poolt, mispärast ka soovitakse harilikult tege-mist teha mõne kunstiharuga.

Intellektuaalsed tunded.

Intellektuaalseiks tundeiks nimetatakse emotsionaalseid elamusi, mis tekivad emotsionaalsete funktsioonide rahulduse ja mitterahulduse puhul. Neid võiks rühmitada kuude rühme:

1) Imestus, peatume mõne asja juures ja imetleme, mil puhul me kui ärritume, meis tekib sest (ärritusest) imetlusest ka kartuse tunne vahest, teinekord jällegi mõnu tunne, esteetiline elamus. Imetlus paneb meid ikka otsima ja õigusega ütlesid vanad greeklased, et imetlus lõi filosoofia. Imestus pani inimest mõtlema, nähtusele põhjust otsima. Nii, näiteks, nähti tihti kahjusünnitavat välku: inimene imestas ta üle, hakkas teda kartma (sest tõi ta ju kahju) ja talle põhjust otsima, sest imestusse sattunu ei rahustu enam, kui küsimusele vastuse saanud ja vanad greeklased lahendasid nii, et välg on Jupiteri piits.

2) Uudishimu. Uudishimu on tundeline elamus, mis tekib sel puhul kui me miskit teame, kui lei tea täpselt just, mis ta on. Ta on ka elamus, nii inimesed kokkusaades ikka küsivad: mis uudist on? Kui nüüd teine "uudist" räägib, siis mõnus elav tunne, kui ei - siis meie mee-leolu kurb, tusane olek. Huvitav on niisugune juhus, kui keegi uudishimu äratav ja järsku ei räägi aga teda - siis inimene hakkab nuruma (räägi ometi, räägi ikka) pisaraid valama ja võivad isegi katastroo-fid gärgneda. Uudishimulised on kõik (lapsed ehk küll veidi enam). Vahest piilutakse pragude vahelt, kuulatakse uste taga, võetakse võõrad kirjad lahti (maal) - s.o. kõik uudishimu. Uudishimu oli luge-jalgi. Nii patustab Caesar omis kommentaares, kui nähti maanteel mõnda võõrast inimest, kas kaupmeest või teist, siis jooksti talle vastu ja ei lastud enne minema, kui olid uudised ära räägitud. Ana-loogiline nähtus esineb veel tänapäevgi: rutatakse sõbrale vastu jne. Meie ajal rahuldavad uudishimu peasjalikult ajalehed (vaadake missuguse pinevusega oodatakse õhtuti ajalehe ilmumist, s.o. kõik uudishimu). Katoliku kirik, vanasti meelitas uudishimu tõttu rahvast kiriku. Preester katkestas jutluse just põnevast momendist. Rahvas, keda valdas uudishimu, soovisid tungivalt teada saada kuidas ometi see lugu lõpeb ja et uudishimu rahuldada, oldi järgmisel pühapäeval juba vara hommikul kirikus. See kunst pole tundmatu ka ajakirjanduses: eks lõpetanud Tarzani imelood ikka põnevail momentel. Seega ka uudishimu viib otsimisele, uurimisele nagu imestus.

3) Veendumus, usk. Veendumus on rahustav elamus, ta tekib siis, kui inimene saanud küsimusele vastuse, mis teda rahuldab ja ta võib siis puhata. Usk on ka veendumus, vältab ainult kauem. Kui inimene veendunud miskisse, siis ei taha ta sealt lahkuda. Usu kõigutajad, reformaatorid, on alati olnud kaasaeglastest põlatud, nende elu on kaalul olnud ja paljud on ka seepärast oma elu kaotanud. Religioonide võitlus on väga kardetav ka selletõttu, mispärast ka riigis sest aru saades, on usuvabaduse välja kuulutanud.

4) Kahtlus. Kahtlus on elamus, mis tekib siis, kui meie ei tea kuidas toimida - kas nii või teisiti, ütelda "ja" või "ei" jne. Meie ei tea seisukohta võtta, sest muist argumente räägivad ühelt poolt, muist jällegi selle vast: siin on kahte valida (sest ka "kahtlus").

Kahtlus on väga raske elamus ja kui kaua kestab, muutub inimene väga ärevaks, ei suuda ise enam otsustada, vaid käib ühe, teise, kolmanda juures küsimas, ja kui need ka ei anna nõu, võib isegi hullumeelsuse ni minna. Kahtlust tuleb väga sagedasti ette armastuse aegul, et teata, kas talle minna või mitte, kas tal on teise kavaleere või mitte jne.

5) Seaduslik leid. Seadusliku leiu rühma elamusi moodustavad need, mis meid valdavad kui oleme mingisuguse probleemi kallal juurelnud ja kui see järsku lahendub. See on väga õnnelik, mõnus, ülendav tunne. Seda elavad eriti suurel määral üle teadusemehed, kes aastaid on mõne probleemi kallal pead murdnud ja järsku see lahendub. Elame meilegi seda üle (kui ülesannet oleme lahendanud) kuid vähemal määral. Üldse on nii - mida enam jõudu on pingutatud probleemi kallal, seda intensiivsem on elamus. Nii, näiteks, hallpea Devy, kui ta leidis heeliumi hakkas ta oma laboratooriumis hüppama, tantsima ja seda kõik suurest rõõmusest.

6) Lõbu ladusast ja pahameel viletsast ettekandest. Kõneleb orator ladusalt, siis me andume kuulamisele, kuigi kõne igapäevane ja me kuuleme ja tunneme sest lõbu. On aga ettekanne segane, täis vasturääkimisi jne. - siis valdab meid pahameel, see võib suurendada äärmisel juhtumisel ja me hakkame teda minema ajama. Vahele hüüdma, teda maha tõrjuma jne. See kõik on viletsa ettekande pärast.

Tahtmus.

Tahte elu. Tahte iseloom. Inimene on tahteline olemus. Tahte juures meie oleme aktiivsed, meist läheb välja jõud, mis välisilmale mõju avaldab; tunnetuse protsessi juures meie "mina" on aga passiivne ja äritus sünnib väljaspool meid, kuna tahte juures meie oleme algatajad, intsiatiivi kandjad, meie põhjustame tegu väljaspool meid. Seega tahet iseloomustavad: 1) meie aktiviteet, 2) me oleme intsiatiivi kandjad ja 3) meie põhjustame tegusid väljaspool meid.

Tahte elu esinemise järele võib tahtmist jaotada: 1) väliseks ja 2) sisemiseks tahtmiseks. Välistahtmus, kui meie tahte sihitud välisilma peale näit., ma tahan maja ehitada, puu maha rajada jne. Sisemine tahtmus - kui meis tahte sihitud enese "mina" peale, näit. tahan inglise keelt õppida, tahan kurvameelsusest lahti saada, tahan iseloomu muuta jne., siin tahte sihitud ikka meie "mina" peale, ma tahan oma elamusi muuta jne.

Meie tahtmine võib olla 1) positiivne ja 2) negatiivne. Kui ma midagi tahan soodustada, millele kaasa aidata jne. - siis on positiivne tahtmus. Kui ma aga takistan näit. ei lase teda maja ehitada, ei lase ennast kurvameelseks minna, siis on see nagu negatiivne tahtmus.

Tekib küsimus: kas tahtmus, kui sisemine jõud, on ürgiline või tuletatud? Mõned arvavad, et tuletatud (Spencer), välja kasvanud tunnetest ja tundmusest. Teised, volontüristid (Schopenhauer, Vundt, Faulsen) arvavad, et tahtmus on ürgiline. Faulsen ütleb: kui vaatame üksi täiskasvanud inimest, siis paistab küll, et tahtmus välja kasvanud mõistused, kuid vaatame sündinud last, siis ta kõige pealt tahab süda, sirutada jne. Loomil pole mõistust, kuid ta tahab toitu jne. Vaatame veel edasi: ka taime juures esineb tahtmus, ta tahab toitu ja ajab oma juured maha. Sest teeb Faulsen kindla otsuse, et tahtmine on ürgiline: orgaanilise ja anorgaanilise looduse vahe ongi see, et viimane pole aktiivne, ei oma tahtmust.

Tahtmine esineb väga mitmekesiselt, sest meie pole iga tahte juures ühe võrra iseteadlikud. Tahtmisi, mida meie üldse ei selgita

s.t. tahame aga ei tea, mida just tahame; siin tahtmus on kui ämaru-
ses - niisugust tahtmust nimetatakse püüdeks. (Streben) kui aga taht-
mus juba seõgem, meil tahtmise suun teada, näit. tahame süüa, kuid
ei tea mida just süüa tahaks, meelt lahutada, aga kuidas, seda ei tea
veel, ses pole selgunud - niisugust tahet nim. tungiks, kui tahtmisel
juba konkreetne väljendus olemas, s.t. kui tal juba objekti kuju, siis
nimetatakse niisugust tahtmist ihaks (tantsu, mängu jne. - ihad). Kui
ihaldus leiab rahuldust, siis ta tugeneb sellega, ja sunnib meid
teda täitma, see on juba tarve. Näit. oleme harjunud söögi peale puh-
kama, ja kui nüüd järsku ei saa, siis on meil juba puudus ta järele,
sest oleme ju harjunud saada rahuldatud selle iha suhtes. Kui tarvet
liig sagedasti rahuldada, siis läheb ta väga võimsaks, hakkab meid
nagu valitsema, siis kannatame äärmiselt raskesti, s.o. juba kirm.
Kirgede eest tuleb hoida, sest nad on enamasti kahjulikud, nagu kaar-
dimäng, jooma, suguha j.t. kired. On ka ühiskondlikust seisukohast
vaadatult kasulikke kirge: kirglik isamaalane, kirglik uurija, kirg-
lik teadusemees jne. Kuid nad on ikka isiklikust seisukohast vaadates
kahjulikud. Kirg on väga võimas: prof. X jutustab näiteks ihest kirg-
likust joodikast, kes paigutatud joomarite ravilasse, ta katsunud
igat viisi viina muretseda, küll katsunud ta teenijaid üles osta ja
väljast sisse tuua lasta teisi, kuid ta katsed ebaõnnestusid. Seal
leiab ta aga korraka idee: ta läheb ravila puid lõhkuma (mis oli lu-
batud) ja lööb järsku oma käe otsast ära, ise appi karjuma hakates.
Tulevad arstid, et haava pesta piiritusega ja kinni siduda. Hetkel,
kui arstid pudeli maha panid, haarab ta teise käesga piirituse pudeli
ja hõiskab; ikka sain. See fakt näitab kire võimust, ta surub alla
isegi valu.

Vahest meie kujutame ette, mida tahame, teame teidki, kuidas
seada taotlema, kuid ei vii täide - ainult kujutleme. Niisugust taht-
must nimetatakse sooviks. Räägime ju vahest "vanadest soovidest". Soo-
vid ei saa teostatud, sest see inimene on "nõrk" nende teostamiseks. Soo-
visi on meil kõigil, kui mõnel siiski enam kui teisel; nii elavad vene-
lased enam luulelistes soovides kui eestlased, kes aktiivsemad. Kõi-
ge täielikum tahte akt on niisugune, mille juures on: 1) selge ette-
kujutusest, mida tahame, 2) kaalumine arutelu (kuidas seda teha, kas
nii või teisiti), 3) tehakse otsus peale arutelu ja 4) viiakse täide.
Need neli peamomenti on täielikumail tahtmasel, mis omased ainult
inimesele. Kuid tihti peale jääb tahteakt pooleli, kujutame küll ette
kuid ei või edasi, siis ta sureb teisel momendil ehk inimene kaju-
tab ette ja kaalub ka, kuid ei jõua otsust teha, sureb kolmandal mo-
mendil, niisugune inimene on otsusevõimetu. Teguvõimeline inimene ku-
jutab ette, kaalub, teeb otsuse ja viib selle täide, kuna inimene, kes
tehtud otsust ei suuda täide viia on teguvõimetu. Iga täiuslik tahte-
akt peab tingimata läbibistuma mainitud neli peamomendi astet.

Kuidas teostame tahtmist ?

Iga tahtmus püüab teoks saada, realiseeruda ja tahtmisrealisee-
rumine sünnib liigutuste varal. Meie organism on varustud muskulatuu-
riga ja musklid, meie tahtmise järele panevad meie organismi konstruk-
tsiooni käima. Liigutused, mis väga mitmesugused, jaotatakse kuude
liiki:

I. Fisioloogilised liigutused, mis sünnivad meie tungide täitmi-
seks, milliseid aga meie teadvus ei juhi, toiduvõtt, seedimine, hia-
gamine, vereringvool jne.

II. Impulsiivsed liigutused, mis tekivad sisemise tehte tõukel.
Organism kogub vahest üleliigset energiat, mis otsib väljapääsu meie
kehast, ja see üleliigne energiaväljendub meie impulsiivsete liigutuste

kaudu. Impulsiivsetel liigutustel pole mingisugust eesmärki, sihti, mida meie taotleksime, vaid nad on täiesti otstarvetud. Näiteks, oleme kaua istunud, sel ajal kogub aga üleliigset energiat meie organismi ja kui meie püsti tõuseme, siis sirutame, ringutame jne. Koolis, kus 45 min. paigal seistud, kogub õpilastesse ka palju üleliigset jõudu ja vaheajal, siis väljendatakse see igasuguste impulsiivsete liigutuste kaudu. Impulsiivsed liigutused on vahest väga intensiivsed. Seda näeme näiteks rahvaste elus: on üks rahvas kaua surve all olnud ja järsku vabaneb sest, siis ollakse väga tegevuses, püütakse igasuguseid kangelastegusid teha, kuid ei tehta õieti midagi, sest neil tegudel pole kindlat sihti. Seda võib alati peale revolutsioone märgata.

III. Reflektiivsed liigutused, mis juba lihtsad, sihipärased. Organism on alati valvel, et võõrad ained ja ollused ei satuks meisse ja kahju ei teeks. Samme enesekaitseks astub organism reflektiivsete liigutuste kaudu. Näiteks, kui kärbes ligineb me silmale, kohe silma laud sulguvad, heidame magama-sulgevad silmad, silmalaod ilma et me teaksime, satub midagi ninna - aevastame ta välja, juhtub midagi hingekõrri minema, kõhime välja; söögikõrist oksendame välja jne. Kõik see sünnib reflektorset, ilma et me selle juures ise teadlikud oleksimegi.

IV. Instinktiivsed liigutused, need on juba keerulised, otstarbekohased, milliseid organism ka iseenesest teeb enesekaitseks, kuid mitte enese tarkuse põhjal, vaid loomu sunnil; ta on nagu esivanemalt päridnud niisugused liigutused/ Alamad loomad toimivad kõik instinktiivselt. Näiteks mesilased - nende elu ja eluviisid on väga targad, huvitavad, kuid nad ei toimi seda vist küll mitte enese tarkuse põhjal, vaid instinktiivselt, s.o. päritud tarkuse põhjal. Seda laseb oletada kaks asjaolu: 1) nende eluviisides pole progressi märgata: nii kui nad tegutsesid 200 - 300 aasta eest, nii ka nüüd, ja 2) noor mesilane ei tee mingisugust kooli läbi, ei õpeta neid ka vanemad, vaid loomusunnil algavad nad oma tegevust. Linnu lend on ka instinktiivne, samuti nende pesade ehitus. Kui noor pääsuke poeg eraldada vanemaist, siis hakkab ta ikkagi lendama ja ehitab ikkagi samasuguse pesa, nagu pääsukesed juba 3 - 4000 aastat tagasi ehtasid ehk küll nad vanemaist eraldatud on, kes ehk võiksid neid õpetada. See asjaolu laseb oletada, et ka linnulend ja pesa ehituse kunst on päritud. Ka inimene kes elab küll enese tarkuse, kogemuse põhjal, elab ka instinktiivselt. Nietzsche ütleb, et isiklik kogemus on kübemekene instinktiivse tarkuse kõrval. Ja see paistab nii ka olema: laps sünnib - kohe tahab ta süüa, kes teda õpetanud? ei keegi. Peagi hakkab laps ilma, et teda saaks õpetatud sirutama, roomama ja kõndima. Seda teeb ta kõik instinktiivselt. Kaskige last vette minna, vaadake ta ei lähe, ehk küll ta pole ennem seal käinud ja ei tea, et võib seal märjaks saada, kuid ta instinktiivselt aimab seda. Kes on armastust õpetanud, ei keegi, see on ka instinktiivne nähtus.

V. Tahtelised liigutused. Need on sihipärased, mis sünnivad meie isikliku tarkuse ja kogemuse põhjal. Me ise valime tee ja tahteliselt juhime liigutusi. Iga uus liigutus, mida me soovime sooritada, on tahteline liigutus. Me oleme niisuguste liigutuste juures täiesti teadlikud, meil on alati selge, mida teha ja kuidas teha. Väikestel lastel ja loomadel pole tahtelisi liigutusi, missugused omased vaid inimesele.

VI. Automaatsed liigutused. Nad on keerulised, otstarbekohased ja väljakujunenud tahtelistest liigutustest harjutuste läbi. Kui me mingisugust tahtelist liigutust kordame tihti, harjume temaga peagi ära ja meie ei mõtlegi sugugi enam selle harjunud, s.o. automaatsel liigutuse puhul. Automaatsel liigutuse juures meie ei mõtle, niisugune liigutus sünnib ka palju kiiremini ja vähema jõukulutusega kui

tahteline liigutus. Näiteks, laps õpib käima, siis esimesed sammud on kindlasti tahtelised, kuid harjub ära käimisega ja näiteks, meile ei mõtle enam käima juures sugugi, vaid käime automaatselt. Õpib laps klaverit mängima, esiti ei taha näpud kuidagi õige klahvile minna, kuid harjutuste järele otsib näpp ise klahvi ülesse ilma et me seal juures mõtleksimegi, ilma, et teadvus kaasa töötaks. Kui me aga kaua aega pole harjutanud, siis võib ununeda jällegi, millise asjaoluga arvestavad kunstnikud ja harjutavad iga päev. Maailma kuulus pianist Hoffmann harjutas iga päev, näiteks 5 tundi. Jalgrattasõit on automaatne, kuid sõidu õppimise aeg tahteline.

Nii siis tahted saavad teostatud füsioloogiliste impulsiivsete reflektiivsete, instinktiivsete, tahteliste ja automaatsete liigutuste kaudu. Igal liigutusel on oma bioloogiline väärtuskiä füsioloogilised -elu alalhoiaks, impulsiivsed - üleliigse energia väljendamiseks reflektiivsed - organismi kaitseks; instinktiivsed - päritud liigutused, tahtelised - meie tarkus ja kogemus saab kasutatud, automaatsed - me ökonomiseerime jõudu.

Automaatsed liigutused võivad pärivuse juures ka "rolli" mängida. Isa on automatiseerunud mõne liigutuse ja me paneme tähele, et laps selle liigutuse kergemini automatiseerib kui sel juhtumisel kui isal poleks see liikumine automaatsena esinenud.

"Mina" teadvus.

Inimene maailma sündides ei suuda küllalt loodusest eristuda. Ta tunneb end kui maailma nähtustega ühte sulatatud olevat. Kui laps isegi räägib, ei kõnele ta veel enese minast, vaid räägib endast ikka kolmanda isikus, nagu võorast isikust. Kuid kolme aastaselt võib juba tähele panna, et laps hakkab "mina" tarvitama ja siit peale tarvitab ta seda kuni surmani.

Mis see "mina" õieti on ja kuidas me ta juure jõuame?

"Mina" all mõistame füüsilist keha, mida me eristame teistest füüsilistest kehadest, s.o. füüsiline mina. Mina olevustes on ka psüühilist elementi "mina" mõtlen, "mina" luuletan jne., s.o. psüühiline "mina", kuid meie "mina" arvustab ka teisi "minasid" s.o. arvustav ehk loogiline "mina". Seega on siis ~~meid~~ kolmesugune "mina" füüsiline, psüühiline ja loogiline.

Huvitav on jälgida, kuidas meie enda "mina" juure tuleme. Tõenäolikt paistab, et kõige pealt omame füüsilise "mina". Meie ei seega oma osi mitte võerastega, vaid ütleme, et see on "minu", see on tema. See füüsilise "minale" tulemise põhjus peitub vist tunnetamise protsessis. Kui me puutume käega külge, siis on meil üks aisting (nimelt kompamise aisting), kui aga puudume oma keha, siis kaks aistingut, üks sõrmel, teine kehal, mida puutusime. (Seepärast laps kompab sagedasti võorast asja ja tahab teada, kas see on minu "mina" või mitte. Tähendab aistingute erinevus võib viia "mina" juurde. "Minale" võib viia ka tunna: maloon ennast ja tunnen seega ka valu, loon aga teist siis ei tunne ma valu; siit näeme, et valu võib viia ka "mina" mõtele. Samuti tahtmuski võib viia meid "mina" peale. Ma tahan midagi toimetada ja mu organism hakkab kohe automaatselt tegevusse, kuna teise oma mitte. Ma pean enne teist sundima jne., kuid ta tegevust algab, s.t. on ikka vahe olemas.

Ülaltoodust selgub, et on olemas rida protsesse, mis eraldavad "minu" keha teistest kehadest.

Kui "füüsiline mina" juba olemas, siis mõne aja pärast laps hakkab mõtlema, fantaseerima, omab teadmisi mida teisel veel pole (ütleb sagedasti: "mina" tean, aga sina ei tea; mina tahan, mina rõõmustan jne.). Siis juba lapsel on "psüühiline mina". Hiljem kui inimene juba täies eas, hakkab ta hindama välisaja, teisi inimesi, nende te-

gusi ja viimaks iseennast - ise enda "mina": siis on tal juba kõlbline, arvustav loogiline "mina".

Kui tabab raske haigus inimest, siis kaotab ta kõige pealt loogilise "mina", siis psüühilise ja viimaks "füüsilise mina".

Huvitav on aga küsimus "kas meie mina" jääb samaks vanas eas mis ta lapsepõlves oli. Füsioloogid ütlevad, et 8 - 10 a. pärast pole me organismis ühte rakukestki järele endisest, vaid kõik on uued. Järjeklikult pole me füüsiliselt enam seesama, mis 8 - 10 a. eest, vaid mingi uus keha. Ka meie "mina" muutub, ehk küll me räägime ikka ja alati ühest ja samast "minast". Ta muutub palju kiiremini veel kui ilmuksime 8 - 10 a. eest olnuna meie praeguse "mina" ette, siis ma usun, et meis ei tunneks seda 8-a eest olnud "mina" mitte.

Meie "mina" muutus sünnib pisitasa ja seepärast meie ei pane seda täheleegi, et oleme uueks saanud. Üldse meie vaimuelu muutub aegamööda, ühes temaga ka "mina" sisu, ta kasvab kvantitatiivselt. Pärivus aga ühendab meie praegust "mina" endise "minaga": praegune "mina" pärib endiselt "minalt" ja ise s.o. praegune pärandab tulevasele "minale", niiviisi saabubki "mina" sarnasus. Vahest tuleb aga ette, et meie "mina" harilikult tempost kiirem muutub, mis tõttu meie vahest ütlemeegi: ma ei tunne ennast enam ära, ma olen muutunud sedavõrd. Meie aga ütleme niisuguse isiku kohta, kelle mina järsku muutunud, mis temaga on juhtunud, ei tunne enam mitte äragi, ta pole see. Oleks need muudatused teise minas aga harilikuks sündmuseks, ei pane me seda täheleegi.

Mõnda "mina" tunnetamisest.

Füüsilist "mina" tunnetame meelte ja sisemiste organide kaudu - üldse aistingute kaudu, füüsilist "mina" introspektiivsel vaatlusel.

Loogilise mina juures on mitmekordne tunnetus: me elame läbi, seda läbielamist arvustame (I tunnetus) ja meie ise teame, et me arvustame (II tunnetus).

See mitmekordne tunnetus on juba kõrgem võime, ja teda nimetatakse iseteadvuseks, iseteadvus on võime arvustada enese elamusi. Iseteadvus on ainult inimesel ja ta on inimese lõputulemus.

Liigitatakse rahvast: 1) pimedaks, 2) teadlikuks ja 3) iseteadlikuks.

Mõnda inimesikusest.

Iga "mina" oma kogu elamustega, s.o. füüsiliste, psüühiliste ja eetilise "minaga", moodustab terviku, mida nimetatakse isikuks.

Isiku tuum on vaimuomadused ehk n.n. entopsüühika, kuid isiksus astub vahetada ka teistega, ta suhtub välisilmalegi, s.t. astub kontakti välisilmaga. Neid elamusi, mis ka meie "mina" elamused - nim. ektopsüühikaks.

Kui tahetakse tunnetada ühte isikut, siis harilikult tahetakse teada, mis moodustab ta ento- ja ektopsüühika ehk teiste sõnadega, mis ta on vaimuomadustelt ja kuidas ta suhtub välisilmaga.

Praegu arvatakse, et pole ühesuguseid "minasid", vaid kõik on erinevad ja neid võib tunnetada individuaalselt (differentiaalselt ehk individuaal psüholoogia).

Individaalse psüholoogia põhimõttel tegutsevad ka kutseõuande kohad, kus su "mina" tundma õpitakse ja selle järele sulle kutse soovitatatakse.

Karakter.

Stirner ütleb: isik on koondamatu, s.t. inimesed on erinevad ja väga erinevad just oma iseloomus. Iseloomu moodustavad: 1) tempera-

ment, 2) pärvus, 3) harjumused ja kalduvused elus ja 4) ideed. Temperamendiks nimetame neid isiksuse erinevusi, mis on tingitud organismi ehitusest. Tähendab - organismi erinevused tingivad vaimuerinevusedki. Seda on vanastigi tähele pandud greeklaste juures. Nii jagas greeka arst Hippokrates organismi erinevuse järele temperamendi 4 liiki.

- 1) Sangviinikud - kellel palju verd.
- 2) Holerikud - kellel palju kollast sappi.
- 3) melankoolikud - kellel palju musta sappi.
- 4) Flegmatikud - kellel palju lima.

Praegusaja psühholoogid on tüüpide nimetused küll endiseks jät-
nud, kuid mõõduandvaks ei loeta enam vere, sapi jne rohkest, vaid
närvisüsteemi ja uemal ajal ka näärmete ehitust, mis määravad esime-
se temperamentide erinevuse. Üldiselt on aga põhimõte, et füsioloogil-
ised konstruksiooni erinevused põhjustavad vaimuelu erinevused, on
leidnud tunnustamist alati.

Nüüdisel ajal peetakse sangviiniku peatunnuseks kiirust, kõik
protsessid sünnivad kiiresti. Ta sööb, seedib, käib, loeb, kirjutab,
mõtleb, räägib jne. kiirelt. Tal jääb kiiresti meele, kuid kiiresti
ununebki. Kiire tempo ka tundeelus: siit samast ta nutab, kurvastab
teisea, - pöörab selja ja juba naerab. Tunne lööb lõkkele kiirelt,
kuid kustub sama kiirelt/ kiire on ta tahteeluski; tahted tekivad
ootamata, kuid kaovad sama kiirelt. Seltskonnas kohtame neid sagesdas-
ti, kus neid armastatakse, sest nad toovad elevust seltskonda, kuid
lugu neist ei peeta, sest nad ei suuda midagi korda saata, sest neil
pole püsivust; kui esimese korraga midagi tuleb - siis tuleb, aga teist
korda nad ei püsi enam katsuda.

Holerikute eritunnus on püsivus. Nende tegevuse tempo on sang-
viiniku omast pikaldasem. Könnib, sööb, räägib, mõtleb jne. pikaldase-
malt kui sangviinik, kuid mitte flegmaatiliselt. Samuti tundeelus: ei
löö mitte liig kiiresti lõkkele, kuid kui lõkkele löönud, siis ei
kustu enam ka niipea. Hästi arenenud on neil tahteelu. Ta kaalub väga
hästi läbi, ja kui otsuse teinud, siis püüab seda igal tingimisel lõ-
pule viia. Seda võimaldab neile suur püsivus, mispärast nad ka resul-
taate saavutavadki. Elus sammuvad koleerikud ikka eesrinna, nad on
elu juhid. Et nende tegevusel edu, seepärast saavad nad kiituse osali-
seks, millega nad aga harjuvad, millest aga välja kasvab auahnus,
võistlus, halva pilguga vaatlemine teiste peale, lubavad sapiseid üte-
lusi teistele jne. mis pahad küljed enamasti. Seltskonnas neid austat-
takse, kuid nende sapise oleku tõttu ei armastata.

Melankoolikute eritunnuseks on suur tundelikkus, millest aga
tingitud õrnatundelisus, missugusest asjaolust aga kingitud kurvameel-
sus. Nad leiavad pettunud olema selles maailmas, kus palju toorust,
mispärast nad üksildust ja loodust armastavad. Nad ei lähe teiste
hulka, sest nad leiavad teiste ütelusis ikka omale haavavat. Seltskon-
nas on nad õnnetud, sest see on liig toores, mispärast nad elus suurt
osa ei mängi: nad on enam - vähem eluvõõrad. Nad valivad elukutseks
luuletaja ja kunstniku elukutse peasjalikult. Kodu, oma perekonnas
on melankoolikuga raske läbi saada; sa pead iga sõna kaaluma, kas sa
aga kogemata ei haava teda, "Neil raske elada ja mul raske elada".
Nende seas leidub harilikult palju enesetapjaid.

Flegmaatikute peatundemärgiks - pikaldus. Nad on täielised vas-
tandid sangviinikutele; könnak väike sammuline, sööb, joob, räägib
jne. pikaldaselt. Aeglane tempo on tundeelus; naljata, naega ja pil-
ka teda - aga vihaseks ei saa - naerab veel vastu. Peab väga suurt
tegema, et ta vihastaks. Kui aga kord vihastab, siis ei saa naljalt
ega ruttu enam heaks. Samuti lugu armastusega - pikaldane tempo sa-
muti tahteelus: ta mõtleb ja kaalub ja otsustab tundide kaupa - aga
ikkagi otsust tehtud ei saa, otsustab jälle uuesti - ja viimaks ühe-

korra otsuse teeb - kuid sellega pole veel läbi viidud tegu. Oma pikaldase tempoga paistavad nad meile silma igalpool. Seltskonnas neid juhi osa ei etenda, kuid kui kaastöölised on nad väga soovitatavad. Seltskonnas neid ei austata ega armastata, vaid aina pilgatakse, narritakse. Nende kallal naljatatakse just sellepärast, et neid ei leia kunagi selle peale parajat vastust, nad mõtlevad ja otsivad küll - kuid ei leia, ja hakkavad viimaks naerma isegi, kui pilgata aga sangviinikud, siis leiab see vastuse kohe ja võib pilkaja ise peagi pilkealuseks saada.

Vastust ei leia niipea ka holerik, kuid ta ootab momenti, mil tal paras sõna suus, ja annab ikka "pirni" ära, sest holerikud on ikkagi kättemaksjad.

Puhtal kujul on neid temperamendi tüüpe ei leia elus, küll aga segatult. Ideaalne temperament oleks, kas tas leiduks sangviiniku kiirus, holeriku püsivus, melankooliku tundelikkus ja flegmaatiku töökus.

Elust aga ideaalset temperamenti ei leia, vaid igal ühel on habu külgi, kas püsivuse puudus, auahnus, kurvameelsus, liig pikaldus jne.

Mitte ainult inimesi ei või temperamendi järele 4 tüüpi jagada, vaid rahvaidki (selle järele, missuguse tüüpi käes enamus). Nii prantslased, sangviinikud; inglased, sakslased osalt ja ameeriklased holerikud; venelased, osalt sakslasedki - melankoolikud, kuna põhjamaa rahvad: eestlased, soomlased j.t. flegmaatikud. Naljatakse ju: lätlane kui kadaka pöösas, lööb lõkkele kärinal kohe, kuid eestlane kui reheahi, mida peab kaua kütma.

Temperamendile mõjub ka sugu ja vanadus aste. Naissugu on enam sangviinikud ja melankoolikud, kuna mehed enam holerikud ja flegmaatikud. Noores eas suur osa kõik sangviinikud, keskeas holerikud, kuid vanas eas melankoolikud või flegmaatikud.

Isiku moodustamisel on väga tähtis ka püsivus. Igalüks oma sünnitajalt pärib omadusi ja väga tähtis on ka pärivus, see omaduste edasiandmine vanematelt lastele on üsna tuntav. Nii on harilikult suure kasvuga vanemal suure kasvulised lapsed, brünetidel brünetid lapsed jne. On ju muidugi ka kõrvalekaldumisi. Kuid laps pärib oma vanemalt ka sisemiselt: tugeva organismiga vanemal on tugeva organismiga lapsed ja ümberpöörduvalt: nõrga organismiga vanemal nõrga organismiga lapsed. On haigusigi päritavaid; nii on alkohooliku lastel ka tung viina järele. Laps ei kannu harilikult oma isa ja ema omadusi puhtalt, vaid nad esinevad sagedasti koos. Vahest pärib laps esivanemate, isa-isa, ema-ema jne. omadusi. Sifilis antakse edasi lastele, kuid tuleb ette, et vanemad sifilitikud, kuid lapsed ei ole, kuid laste-lapsed on jälle sifilitikud.

Siin andub haigus edasi üle põlve. Toodud näidetest selgub, et füsioloogiliselt on pärivus põhjendatud.

Pärivus on maksev ka vaimliste nähtuste suhtes. Nii on andekail vanemal andekad lapsed, muusikaalseil - muusikaalsed lapsed jne. Kuid siin pole see nii kerge konstateerida, sest lapsele avaldavad mõju teisedki: õpetajad koolis, seltskon, sõbrad j.t. On isegi kaheldud selle üle, kas vaimu omadused on päritavad nagu füsioloogilised omadused. Siiski jaatab seda suur hulk teadusemehi. Seda uuritud perekonna kroonikate abil. Vanad aristokraadid pidasid perekonna kroonikat, kus oli kirjutatud perekonna liigete omadused ja saatused. Nende abil on otsusele jõutud, et vaimlised omadused on ikkagi päritavad. Nii on Bachi sugukonnas 17 väljapaistvat muusikameest. Mõnes sugukonnas jällegi palju poliitikuid, teistes teadusemehi jne. Selle uurimisega pole kõik rahul, vaid seletavad, et see tulnud kasvatamisest. Et vaimu omadused pärandatavad, seda lubavad oletada, ka uurimused. Cambridge ülikooli matriklitest. Nii on pandud tähele, et 3 põlve on isa rööbasel käinud. Veel enam selgus, et vaimu omadused on päritavad veel kvantitatiivselt: isa lõpetas ülikooli hilgavalt-poeg ka; isa lõpe -

tas keskmiselt - poeg samuti, isa lõpetas nõrgalt - poeg ka nõrgalt. Viimane uurimus on kõige veenvam ja lubab jaatada vaimlist pärivust. Seda on uskunudki vanemad hebrealased, sest ega nad muidu piiblis ei ütle: "Vanemate patud nuheldakse laste kätte 4, ja 4 põlvest saadik". John Lock ütleb, et laps sünnib ilma kui "tabula rasa" - siis pole see õigus. Lock arvab, et kõik tuleb kogemusest, kavatsusest. Kuid praegusaja kasvatusteadlased on ikkagi arvamisel, et vanemate mõju lastele pärivuse teel on suur. Muidugi ei tule pärivust võtta absoluutsena, vaid ka kui kalduvus, tendents, mis vahest lasseb ennast sumbutadagi.

Isikuse moodustamisel on tegev ka harjumus. Harjumus on niisugune toiming, mida inimene iga päev kordab, s.o. automaatsed toimingud, milliseid juba raske ära harjutada. Oeldakse ju: harjumus on kümme korda tugevam kui loomus. Näit. kui keegi harjunud iga päev manshete kandma, siis ei saa ta seda harjumust nii kergesti ära jätta; kuid kui mõne aja juba ilma olnud, siis pole viga enam midagi. Harjumus muutub armsaks. Näit. esimesed suitsud on ju kibedad, kuid viimaks muutub suitsetamine armsaks harjumuseks. Üldse võib kõiki toiminguid teha harjumuseks, kuid igast harjumusest võib ka lahti saada. Harjumust tuleb pidada väga tähtsaks (harilikult hinnatakse inimest ju harjumuste järele - üks on harjunud vastutulelik olema, teine mitte jne). Prof. James ütleb: "hea harjumus on kapital, mille % me me elame". Seepärast püüab ka igaüks häid harjumusi omada.

Tekib küsimus, kas võib loobuda armsaks saanud harjumustest. Mõned ei suuda loobuda. Ameerika prof. W. James omas teoses "Kõned õpetajatele psühholoogiast" annab järgmised juhtnöörid halvast harjumusest lahti saamiseks: 1) tugev intsiatiiv. Tuleb sest harjumusest kindlasti loobuda ilma kauplemiseta; sealjuures on ka kasulik töötada vandega. Mida kindlam otsustus, seda enam lootust. 2) ei tohi erandisi lubada, kui otsus on tehtud, siis ei või enam erandisi lubada. Näit. teen täna veel ühe suitsu, ega ma homme enam tee. James ütleb, et kui lubatakse erandisi, siis on see nii kui hergema hakanud niidi kera, mis maha kukkudes aina edasi haruneb, mitte aga püsima ei jää. 3) Peab kasutama iga juhust, kus saaks aga sisendada uut harjumust, mis parem vanast 4) vähem targutada selle juures. Targutamine lõhestab otsustes ja ajast ei tule midagi välja ja 5) Tuleb harjutada jõu pingutusi tegema. See inimene, kes lõdva on, ei taha jõupingutusi teha, - see ei suuda kunagi harjumust kõrvale heita, temast loobuda, vaid on oma harjumuste ori, missugused ta harjumused, nii ta elu. See aga, kes harjunud pingutusi tegema, võib kerge vaevaga harjumustest loobuda.

Neljas tegur karakteri moodustamisel on muljed elamustest. Inimene sattudes sisse ilma, elab läbi mitmesugused mõjud. Ta peab reageerima nendele. Need mõjud ja reaktsioonid on inimese kohta väga tähtsad.

Me teame, et iga kujutlus on jäädav vara, ta püsib nii kaua kui me "minagi", vahest on küll alateadvuses, kuid kerkib jälle sealt teadvusse. See, mis intellektuaalses olus väljendab, appertseptsooniks, esineb ka tunde ja tahte elus analoogilise nähtusena. Läbielatud tunded pole sugugi seks korraks, vaid nad avaldavad mõju ka edaspidisele tundeelule. Kui oled korra rõõmustanud, siis on sul kalduvus teist korda jällegi rõõmustada. Kes alati rõõmustab, rõõmustamises ülesse kasvab, sel on alati iga väikse sündmuse puhul, põhjust rõõmustada - niisugust inimest nimetatakse elurõõmsaks. Samuti on lugu kurvastusega, kes sagedasti kurvastab, sel on kalduvus iga pisemagi juhtumuse juures kurvastada. Ta on kurvameelse iseloomuga. Keda me sagedasti vihastame - sest saab vihane isik. Ta "mina" saab kalduvuse tendentsi vihastamiseks. Nii on lugu kartusega, argtuse, armastusega jne. Omadused: kurvameelsus, tigidus, kartlikus jne. pole mitte sünnilt saadud vaid nad on kõik saanud siinses ilmas, elu vältel. Üldse on nii,

milliseid tundeid enam elanud - selle järel inimese omaduski.

Sarnane appertseptsioon esineb tahteluski. Need tahted, mis meid sagadasti külastavad, muutuvad domineerivaks ja hakkavad meie "minat" ilmutama. Üks tõukab samale tahtele samuti, kui üks tunne samale tundele. Kui keegi tahab tööd teha, siis see tõukab jälle tahtet tööd teha ja niiviisi see isik tahab alalt tööd teha, ja me nimetame teda virgaks. Laisk saabub jällegi nii, et täna ei taha töötada, homme jällegi ei taha ja niiviisi ei taha töötada. Just sel alusel seisabki ulaku j.t. omadused.

Inimene, jõudmas teatud vanaduseni omab kindla karakteri, selle arenemisel on väga suurt osa edendanud nocrepõlve elamused. Seda arvestatakse ka ja seepärast hoolitsetakse laste eest, valmistatakse neile rõõmu, ilu jne. ei mitte ainult seks momendiks, vaid tulevikukski.

Loetletud neljast faktorist (temperament, püsivus, harjumus ja elamused) on kaks, temperament ja püsivus, saadud kaasa sünnilt ja nendele mõju avaldada ei saa. Kuid viimast tegurit - harjumus ja elamusel - nende peale võime mõju avaldada ja pealegi suuresti. Nii võib vanem ka ose karakterile mõju avaldada harjumuste ja elamuste kaudu.

Kui karakteri moodustaks vaid harjumus ja elamus, siis oleks John Locki "tabula rasa" õige, kuid püsivus ja temperament on absoluutsed - neid muuta ei saa. Seepärast pole inimesel mitte "tabula rasa", vaid taas on päritud muutmata elementi. Praegult arvatakse, et karakter on küll kasvatuses, kuid mitte absoluutselt, vaid relatiivselt, s.o. harjumustega ja elamustega.

Karakter on suur väärtus, mis pärast ta eest maksab hoolitseda.

Üks Ameerika president ütleb: "Väärtuslikud on inimese teadmised, kuid veel tähtsam on iseloom, kui mulle valida antakse, siis ma valiksin ennemalt hea iseloomu, kui head teadmised". Ja tõesti. -

Kuidas omada ideaalset karakteri ja milline ta on?

Ideaalset karakteri võib hinnata kahest seisukohast: vormiliselt ja sisuliselt. Vormiliselt ei tohi vahe olla mitte liiga impulsiivne ega mitte liig kahtlev, vaid midagi vahepealset. Tuleb valida nende vahel kuldne kesktee. Kui tahe liiga impulsiivne, siis võib meile kahju sünnitada (võime talitada "uisa-päisa"), kui tahe aga liig kahtlev, siis oleme teovõimetud. Temperament olgu ideaalne.

Sisuliselt ideaalseks nimetame niisugust karakteri, millel voooruslik suun, kus tahte sisu on sihitud väärtuste loomiseks. Tahe sisu lipukirjaks olgu: ole õnnelik ja katsu teisi õnnelikuks teha. Ideaalne, voooruslik peab täitma õnnest.

Küsimus on, kas seda aga kätte saab. Kõik ideaalid on kättesaamatud, kuid neile võib läheneda teatud määral, s.o. muidugi raske. Raskus seisab selles, et meie peame ennast hindama, kontrollleerima, piitsutama jne. Me peame kui kaheks muutuma: mina kui enesekasvataja ja mina kui ennast kasvatav. Mõlemad peab poolnema kaheks - mis ega väga raske läbiviia. Teine raskusepunkt seisab selles, et emele ei suuda ennast hinnata erapooletult. Teist on kasutada ja hinnata palju kõrgem kui ennast. Kuid ka mitte alalt. Noorelt, kui organism veel painduv, kui õiglaselt plaanikindlalt ja teadlikult teist kasvatatakse, siis võidakse ta iseloomu kaunis palju läheneda ideaalsele. Mida enam organism tugevneb, seda vähemaks jääb kasvataja mõju ja täiealset üldse pole võimalik enam muuta. Laul on lauldud, mis on, see ta on.

Küll võib mõni autoriteetne mees suggestiivselt oma pitsari vajutada massi peale, kuid see tuleb harva ette.

Filosoofia.

Filosoofia teob tegemist elu ja ilmavaate küsimustega. Ta katsub neid küsimusi selgitada ja neile vastust anda. Filosoofia jagatakse

selle järele missuguseid küsimusi ta uurib. Peaasjalikult uurib filosoofia metafüüsilisi küsimusi, s.o. eetilisi küsimusi väljaspool füüsilist elu, mis asuvad väljaspool füüsikat, - eetilisi küsimusi, s.o. eluvaate küsimusi - esteetilisi küsimusi jne.

Metafüüsika.

Metafüüsikast õpime tundma neli probleemi: ontoloogiline, kosmoloogiline, teoloogiline ja psüholoogiline probleem.

Ontoloogiline probleem.

Nimetus tuleb greeka keelest: "on" tähendab olevust, mis on jne. sarnane eesti on'ile. Ta probleemiks: mis õieti ilmas on. Me ütleksime harilikult, asjad on ilmas. Filosoofi see aga ei rahulda: ta võib kahelda selle juures, et see tõesti nii on. Tunnetus teoorias õpime tundma, et mis asjana sagedasti ilmub, pole alati mitte ehk üldse pole olemas, näituseks: värv, väljaspool meid pole värvi, alles meie silmas muutub lainetus värviks, samuti pole heli väljaspool meid lainetus saab heliks meie kõrvus. Põletame puu ära ja teda pole enam - siinjuures aga tekib küsimus, mis ta siis õieti on, kas need asjad ilma algusest on või mitte, millest need asjad saabuval. Näiteks, inimene sünnib ja sureb. Mis ta siis on, kust ta tuleb. Paistab nagu oleks elu, omis vormes millegi muutus. On nagu "miski" mis oma vormi muudab. Kuid mis see miski on? Kas on midagi põhjapanevat maailmas, mis seisaks asjade taga?

Nii arutades küsimust: mis on? kerkib palju teisi küsimusi, mis temaga seotud ja neid uuribki metafüüsika ja see on küsimus: mis on? moodustabki ontoloogilise probleemi.

Ontoloogilise probleemi kallal on palju filosoofe pead murdnud. Sest meile näib, miski peab põhjustama kõike, peab olema mingisugune ühtlane alus. Näit: me põletame luua tuhaks, luua ja tuha vahel peab olema midagi ühist: muidu võiksime ju lauda muuta ka jäneseks. Kui ühine alus on, siis võiks jällegi küsida: mis ta on ja kas kõik asjad on viidavad selle alusele.

Neid küsimusi on katsunud lahendada mitu voolu. Üks tähtsamaist on materialism.

Materialism väidab, et kogu maailma ühiseks aluseks on materia, aine. Materia võib omada mitmesuguseid vorme: muutuda asjaks, olevuks jne. Viimased võivad jälle tagasi minna materia algvormi. Näit: savist võib teha poti, kuid selle poti võib jällegi saviks teha. Mis on aga materia? Selle küsimusele on materialistide seas mitu voolu. Üks enam pooldatud vool on atomistlik teooria. Selle järele koosneb materia atomitest, väikestest osakest, mis kõik ühesugused. Atomid ühinedes sünnitavad kongregaadi. Kõik on atomistide järele atomite kogu, elu on mitmesuguselt ühinenud atomite kompleksid. Atomistlik vool materialismis on vana. Kreeklane DEMOKRIT on atomi mõtte looja, Atomistid olid ka stoiklised. Atomism on pooldamist leidnud uuel ajalgi: XVIII ja XIX a.s. Kogu XVIII a. sada esimest atomistliku materialismi pinnal. Tähtsam ta edustaja XVIII oli LAMARTINE teosega: "Inimene on masin" 19-a sajaj edustasid seda FOGT, BÜCHNER, (Kraft und Stoff) HAECKEL, Fr. LANGE j.t.

Materialism lahendab osa analoogilisi küsimusi väga hästi. Anorgaanilises looduses on, näiteks: atomism läbi viidav. Analüütiline keemia võib konstateerida asja elementide üle. Elavas looduses on aga palju raskem atomistliku teooria järele seletada. Seda võib küll seletada, et keha on ehitatud atomitest, kuid kuidas seletada aga hingelisi nähtusi, 18 ja 19 a.s. oldi isegi arvamisel, et võib, näiteks, osadest, millistes inimene koosneb, uus inimene teha. Kanamuna koosseisud olid küll teada, kuid neid samu aineid kans all lasta laududa, ei saabunud neist siiski mitte kanapoegi. Üldiselt arvati, kui analüüs

võimalik, miks siis mitte süntas.

Üldse ripub materialismi elujõulisus selles, kui võrd usutavalt ta suudab seletada psüühilisi nähtusi.

Vaimuelu seletamiseks on materialistide seas mitu voolu. Me õpi-me tundma vaid kolm neist: ekvatiivset, atributiivset ja kausaalset voolu. Ekvatiivse voolu esitajad eitavad psüühilisi nähtusi üldüldse. Psüühilised nähtused, nende järele, on samad füüsilised nähtused nagu kõik nähtused maailmas. On olemas ainult mateeria ja miski ei erine temast. Sõna "psüühiline" tuleks lihtsalt keelest välja heita. Ekvatiivset voolu edustab tänapäev kuulus saksa keemik OSVALD: ta arvates pole midagi erinevat mateeriast, küll on olemas "psüühiline energia" vorm.

Atributiivne vool ei asu mitte nii eitaval seisukohal vaimuelu kohta. Nende arvates on küll olemas maailma nähtusi mie ei lase seletada materiaalsete nähtustena, kuid selle peale vaatamata pole siiski vaja neile uut alust otsida, sest need nähtused on mateeria mitmesugused atribuudid, omadused. Igal atomil on omadusi, need liikudes annavad ka kongregaadile omadusi. Inimesel kui kongregaadil on omaduseks vaimuelu. Inimesel kui kongregaadil on eriomadus rääkida jne. Seega ka vaimuelu aluseks on mateeria. Igal kongregaadil on vastavalt ta konstruktsioonile eriomadusi.

Atributiivne vool ei suuda siiski kõiki seletada, näit.: Kant on surnud, aga ta mõte elab edasi. Millest see tingitud.

Kausaalse voolu järele on ikkagi mateeria kõigi alus. Kuid mateeria võib anda uue sünnituse ja efekt ongi psüühiline nähtus. Analogiline sellele oleks järgmine nähtus: katlas on vette, teeme tule alla ja kohe katlast hakkab auru välja tulema. Aur on vee sünnitus ta on päritud veest, ta pole mitte iseolemiselega substants, kuid ta pole ikka täiesti "vesi". Nii ka psüühiline nähtus pole iseolemiselega aine vaid mateeria sünnitus. Mõte on nende järele, kelle sünnitus: ta pole seega iseolemiselega, vaid ta põhjuseks on ikkagi mateeria. Hinge-elu nähtused pole seega mitte erinevad, vaid "peenendatud" materiaalne produkt. Nii kui suu süljenäärmed sõõruvad sülge, nii üheks mateeria produktiks on vaimuelu. Nema ütlevad samuti nagu kõik materialistid, et mateeriast on kõik pärit ja mateeriaks läheb ka kõik. Materialism pole enam väga elujõuline. On tekkinud uued vaated, mis eitavad materialismi. Eitakse just seepärast, et ta ei seleta küllalt usutavalt vaimuelu nähtusi. Ei lepita ekvatiivse vooluga (näit. asi ja kujutus sest asjast - nad on ikkagi erinevad, üks väljaspool meid, teine on meis) ei atributiivse vooluga (kehakultuur üksi ei suuda luua kultuuri, vaid vaimukultuur on tähtsam) ei lepita ka kausaalse vooluga) mõte sünnitab mõtet (mõtete kokkupõrkel sünnib mõte.

Teine tähtsam vool, mis ontoloogilist probleemi tähendab, on spiritualism. Spiritualism on niisugune filosoofiline vool, mis oletab et kogu maailma aluseks on vaim. Vaim on algataja, looja, nähtuste kandja jne. üldse: kõik on vaim. Spiritualism esineb usuõpetuseki. Spiritualist oli ka Plato. Plato oli kindlas arvamises, et tõeliselt ainult vaim on, kuna asjad on näivad, nad on vaimu sünnitus. Plato järele reaalsed asjad suhtuvad ideaalsele ilmale, vaimuilmale, nagu reaalsete asjade varjud neile asjule. Seega meie oleme kui varjud, mis ei kujuta endast midagi tõelist, igavest muutmatut. Igavesed on ideed ja asjad ongi ideede ilmutus. Niisugune on Plato arusaamine.

Platole sarnaneb uue ajal LEIBNITZ, kes spiritualist. Leibnitsi järele on algüksuseks monaada (kreeka keelest ja tähendab "üksust"). Monaadid on mitmesugused olevused: magajad monaadid "unistajad monaadid, ärkvel olejad jne", seega on monaadade teadvuslik olemus mitmesugune. Nii kui aatomid sünnitavad kongregaate, nii ka monaadid sünnitavad kongregaate. Magajad monaadid sünnitavad koos anorgaanilise looduse. Magajad ja ärkvel olejad monaadid aga elusa looduse. Vaimlise

olevuse moodustavad aga ainult ärkvel olevad monaadid. Näeme, et Leibnitsi teooria on ümberpööratud atomistlik materialism.

Uuema aja tähtsamaist spiritualistidest võiks nimetada ka HERPAT'i. Ta järele on ka kogu tähtuste aluseks vaim, mida ta nimetab "reaaliks". Algreaaliks on mingisugune tunnetuslik olevus ja sest kujunevad välja mõte, tahe, tunne j.t. Maailmas on kas reaaliid ise või jällegi nende produktid. Vaim loob, tema arvates reaalsed kehad. See vool on jällegi ümberpööratud kausaalne vool materialismis.

Huvitav on ka prof. LODGE vool: ilma on mingisugune suur kosmos - makrokosmos, mis koosneb mikrokosmostest. Iga rakuke kujutab endast ka nagu mikrokosmost, mis täiesti vaimne üksus, kuid omab materiaalse vormi.

Üldse on spiritualismi järele kõik, mis meid ümbritseb vaim. Kõik, mis me reaalselt näeme, on vaimu sünnitus; vaimu produkt. Nende järele on vaim aktiivne, kes loob. Ja seepärast peabki vaim ennem olema olnud kui passiivne tegur - materia.

Kolmas vool - mida me tundma õppime on dualism. Selle voolu järele pole ei materia vaimule ega vaim materiaale viidav, vaid on olemas nii vaim kui ka materia. Dualistid ütlevad, et ei saa vaimlisi nähtusi seletada materiaaga ja materiaalseid nähtusi vaimuga vaid nende mõlemite - vaimu materia - koostötamise produkt on kõik. Dualism on õige vana: kreeklane Anaksagooras arvas, et on olemas mõistus ja materia. Aristoteles arvas, et on olemas materia ja vorm: Vorm annab ainele materiaale individuaalse kuju. Prantsuse filosoof Descrates arvas, et on: ihu ja hing. Nad mõlemad on väga erinevad teineteisest. Näit. kehal omane ruumilikus, hingel mitte. Oma suure erinevuse pärast ei saa ihu ja hing mitte üheks sulada. Kuid tekib küsimus: kuidas nad siis kontaktis on, sest nad on väga erinevad. Descrates uuris väga, et leida seda nuppu meie organismis, kus hing ja ihu kontaktis. Ta järele pidi olema see "nupp" peaaegu kusagil. Hing vaotab selle nupule, andes seega käsu ja ihu täidab.

See küsimus: kus on kontakt vaimu ja materia vahel - ongi dualismile surnahoobi anda. Ei suudeta seda, kontakti küsimust küllalt usutavalt lahendada.

Uuemal ajal on tekkinud neljas filosoofiline vool: monism ehk paralleelism. Selle voolu järele esineb meile reaalselt maailm kahel kujul, vaimliste ja materiaalseste nähtustena. Kui tõepoolest pole see nii vaid alg elemendis on maailm monistlik, ainult ta esineb meile dualistlikult. Kuid millest see näiv dualism tingitud? see pole tingitud mitte maailma iseärasusest, vaid meie konstruktsioonist. Meil on, nimelt kaheksugune tunnetus: kui tunnetamine meelelist - saame füüsilise ettekujutuse kui tunnetame aga introspektiivselt - siis saame, vaimse ettekujutuse. Näit.: keegi istub toolil; ma küsin talt: mis sa teed? Ta vastab, et ta mõtleb. Kui ma küsin aga kolmandalt inimeselt: mis ta teeb? siis vastab ta, et ta istub lihtsalt. Siin istuja ise kirjeldas ennast, kui vaimlist olevust ja kolmas isik kirjeldas teda kui materiaalist olevust, ehkki üks ja sama protsess oli. Üks protsess esines kahel kujul: vaimlisena ja materiaalsena. Meelte esines see protsess füüsilisena, kuna minu "minale" aga vaimlisena.

Seega on siis see kaheksugune arusaamine maailmast tingitud meist, tunnetajast, kuna tõeliselt on maailm monistlik.

Meile kui tunnetajale näivad siin kahte viisi protsessid ühel ajal paralleelselt voolama s.o. füüsiliste ja psüühiliste protsesside paralleelism kumbki protsess pole kumbagile aluseks vaid neil on ühtlane alus, mis me silmale näeb paralleelismina.

Üldiselt peab tähendama, et neist neljast voolust pole surnud veel ükski, vaid kõik leiavad veel pooldajaid.

Kosmoloogiline probleem.

Kosmoloogiline probleem seisab, ses, et katsutakse vastust leida niisugustele küsimustele, nagu näiteks, kuidas on saanud kosmos, maailm? mis reguleerib elukosmosel? jne. Kuidas on mõistetav ja mõeldav see ilmaelu? jne. Me näeme kosmoses on alati liikumine meile näib nagu oleks nähtused kosmosel üksteisega seotud, kontaktis. Teadused kõnelevad asjad pole juhuslikult paisatud kosmoses vaid kosmoses valitseb otstarbekohasus ja seaduspärasus. Aga kuidas see kõik mõeldav. Seda katsub lahendada või selgitada mitu voolu metafüüsikas.

Üks seletab asja nii: ilma elu reguleerivad kindlad seadused, s.o. mehanism. Ilm kujutab endast kui mingisugust mehhanismi, mille konstrukts. on väga mitmekesine. Selle mehhanismi üksikud osad on üksteisega kontaktis ja need osad liiguvad kõik mehhanika seaduste järele. Seadusepärasus ongi seletatav sellega, et liikumine sünnib mehaanika seaduste järele. Nende järele on ka inimene lihtne csa sest kosmosest -mehanismist. Nende järele pole peale mehaanika seaduste mingisuguseid määrusi, mis kosmose elu juhiks. Seda mehaanilist seletust pooldavad materialistid: on olemas materia ja mehaanilised seadused, mille järele aatomite liikumine sünnib. Osalt pooldavad seda ka monistid: kosmos on ühtlane, ta elu ja olu on kõikseadusepärase ja need seadused on paratamatuse iseloomuga, Kosmose käiku muuta ei saa, vaid mis ta on see ta on. I vaade - teoloogiline vaade. Nende järele pole kosmos nii lihtne. Nad ütlevad, et muist asju, nähtusi seletavad küll mehaaniliselt, kuid mitte kõik. Kui inimese elutegevust analüüsida, siis näeme, et mida me teeme, seda oleme ise juba ette määranud. Me ei tegutse mitte kellegi sunnil, mehaanilise jõu mõjul, vaid inimene määrab ise eesmärgi ja selle eesmärgi suunas hakkab ta ise tegutsema ja paneb ses suunas liikuma ka anorgaanilise looduse. Nad toovad seks niisuguse näite: kusagil seisab hantik palke; mehaanika seadused ei suuda neist maha ehitada, kuid inimene seab omaks eesmärgiks maha ehitada ja nüüd materjal; hakkab liikuma inimese eesmärgi suunas. Seni kuni polenud eesmärki - see materjal ei liikunud, kuid kui oli siht, eesmärk siis alles hakkas liikuma. Teoloogilise vaate pooldajate järele määrab ära kõik siht, eesmärk ehk tahe. Kust tuleb siis aga siht? Sihi püstitab inimene, samuti ka kollektiiv. Kosmose kohta pole midagi kindlat, vaid ta jõuab sinna välja, kuhu sihitud meie eesmärk. Ennustada kosmose kohta on seega võimetu. Nietzsche ütleb: ilmas sihti ei ole, vaid me loome teda, ilma pilt saabub tahete kokkupõrke tagajärjel, mil puhul tahted saavad tasandatud. Näiteks koosolekule tuleb igaüks oma eesmärgiga, kuid koosolekul saab koosloodud uus eesmärk, mille suunas see kollektiiv liigub. Üldse: elu liikumise suunas määrab siht, mille meie püstitame.

Teoloogilist vaadet pooldavad spirtualistid (vaim määrab sihi) ja osalt ka dualistid (vaim - aktiivne, materia - passiivne; materia liigub vaimu eesmärgi suunas).

Leidub veel kolmas vool, mis püüab mehaanilist ja teoloogilist vaadet lepitada. Nende järele anorgaanilise looduse käigu määravad mehaanika seadused. See, mis sünnib aga inimesega allub ka osalt mehaanika seadustele (inimene kukkus, istus, seisis jne) kuid miski ei allu siiski mehaanikale, s.o. vaimutegevus sünnib sihipäraselt. On olemas causa finiens ja causa finalis; s.t. on olemas põhjuslikkus ja otstarbekohasus - eesmärk. Et siin tõesti siht on, seda oletavad nad seepärast, et muudu oleks raske ette kujutada kosmoses seda otstarbekohasust, sest ei saa ju ette kujutada, et aine omaks soovitava kuju mehaanika seaduste põhjal. Kuid meie siht võib anda ainele soovitava kuju. Looduse pilt muutub me käes ja selle muutjaks on siht, mille püstitab vaba vaim.

Teoloogiline probleem.

Teoloogiline probleem lahendab olemasolu küsimust, Ühed ütlevad et jumal on olemas, teised jällegi - ei ole. Need kes jumala olemist jaatavad, usinevad jällegi oma seas. Me õpime tundma : deismi, panteismi ja atteismi.

Deism. Deistid oletavad isiklikku jumalat, jumalat kindla substantsina. Deismi edustavad: Platõ, Aristoteles, Descartes, Kant jne. Ka leidub seda vaadet usuõpetuses. Oma arvamise tõestuseks toovad nad järgmised argumendid: 1) jumalata pole olemine mõeldav. Olemine pidi ju alguse saama, sest kui pole algatajat, siis pole ka algust ja ei oleks üldse midagi. Suur algataja ongi jumal, 2) Teiseks argumendiks oleks kosmoloogiline argument: on olemas kosmos, mis väga mitmekesine, kus valitseb seadusepärassus jne. See imestustäratav konstruktsioon ei ole iseenesest tekkinud, vaid ta on kui kunsttöö, mis kunstniku töö. Pole ju kunsttööd ilma kunstnikuta. See suur kunstnik on aga Jumal.

Kolmandaks on teoloogiline argument: kosmoses valitseb seadusepärassus, kosmos on korraldatud, kosmosel on siht (teiste arvates). Kus on aga korraldaja - seal peab olema korraldaja. Samuti peab olema sihi andja. See suur korraldaja on jällegi Jumal.

4) Neljandaks on moraalne argument: ilmas on püüid heale ja õnnele. Tegelikult elus aga ei saa sagedasti see tasutud, et sa heale krüünid, vaid kurjategija seab tegelikult ju oma tööst kasu. See kuritegu peab saama karistatud. Peab olema kohtumõistja, kes kõiki vastavalt elule õnnistab. See õiglane kohtumõistja on - Jumal.

Teism. Teistid väidavad, et jumal on olemas kui looja, seaduseandja. Ta on aga juba oma töö teinud ja enam ei sega elusse, s.t. nad jaatavad jumala olemist, kuid eitavad ta hoolitsemist ilma eest. Nad ütlevad, et te võite paluda ja tänada teda, kui see teile meeldib, kuid need palved teda ei muuda. Teism oli väga moodne 18. aastajangul. Teda edustasid Lock, Voltaire, Lessing j.t. Nad võrdlesid kosmost kellaga. Kellasepp teeb kella. Kui ta aga seda kella peaks igpäes korraldama, parandama jne., siis on see vilets kellasepp. Kui jumal lõi maailma, siis lõi ta juba selle nii hea, et pole vaja enam vahele seada.

Panteism. Panteistid jaatavad ka jumala olemist, kuid jumal pole lahus ilmas, ta pole ei substants, vaid jumal on inimeses. Ilm on jumala ilmutus. Jumal ja ilma sulavad panteistide juures kokku: jumal ilmas, ja ilm jumalas. Kõik on jumal. Jumalus katab kõiki. Panteismi edustasid: Spinoza, Bruno, Schopenhauer, Goethe j.t.

Deism, teism ja panteism jaatavad kõik jumalat, kuid neile vastu astub aga ateism, mis eitab jumalat.

Ateism. Ateistide arvates jumal on väljamõeldus. Ateistid on olnud Feuerbach ja Nietzsche j.t. Feuerbach ütles nii: meile õpetatakse, et jumal lõi inimese oma näo järel. Jumala kujutuses leiame ju kõike seda, mis inimesel on - ainult suurendatud kujul: inimene teab - jumal on kõikteadja, inimene loob - jumal suurlooja, inimese omadus on heldus - jumal aga väga helde. Kui jumal oleks, siis peaks ju igal rahval ühesugune jumal olema, kuid ajalugu näitab, et igal rahval on olnud oma jumalad. Nii ei meeldinud kristlaste jumal greeklastele mitte, küll meeldis neile aga Mars j.t. See näitab, et inimene on jumala omale välja mõelnud ja ta kiidab ainult oma jumalat. Nietzsche ütles: kui oleks jumal olemas, kuidas saaks ma siis mitte jumal olla, jumala mõiste on halb mõiste, ta hävitab me loomisvõimet, sest me jätame endid jumala hoolde. Inimene jääb siis passiivseks, kaotab tahte elada jne. Kui aga jumalat pole, siis oleme ise jumalad, meie ise loome korra, otstarvepärassuse jne. ja sel puhul juba maksab elada.

Praegusel ajal leidub igale voolule poolehoidjaid.

Psüholoogiline probleem.

Psüholoogiline probleem katsub lahendada küsimust, kas hing on olemas või pole teda mitte? Siin võib kahest asjast: meie otsekohese meeliliselt, katseliselt võime rääkida hingelistest nähtustest ja teiseks võime rääkida hingest kui substantsist, mis psüühiliste nähtuste kandja. Lahkarvamise kutsub esile eriti just küsimus, kas hing on erisubstants või mitte. Ühed eitavad seda, kuna teised jällegi jaatavad hinge kui substantsi. Eitajate seas on ka materialistid, nad eitavad ju vaimu täiesti. Meie õpime tundma kaks voolu: aktualism ja substantism. Aktualism eitab hinge olemist. Teda edustavad Jung, Wundt, Paulson j.t. Aktualistid vaimu ette ei eita, küll aga hinge, kui iseseisvat substantsi. Hingelised elamused on aktid sest aktualism. Need aktid on siis, kui psüühilised olengud. Kui pole psüühilisi olenguid - pole ka hinge. Kui meie vaimline "mina" funktsioneerub, siis on juttu hingest, pole aga seda - pole hinge. Hing siis ilmutab aktides. Wundt, kes räägib isegi rahvahingest, eitab hinge kui erisubstantsi, mis lahus meie kehast.

Substantsialism jaatab hinge kui eri substantsi lahus meie kehast. Nende arvates on enne sündimist, enne keha juba hing olemas. Hing elab edasi ka peale surma. Hing on eluajal väljaspool keha, keha saab vahet ta asupaigaks, kus ta end väljendab, kuid peale selle on ikkagi erisubstants. Nad oma väite tõenduseks toovad niisugused argumendid: kus on nähtus, seal on nähtuste kandja. Füsioloogiliste nähtuste kandja on meie keha. Kui pole keha, pole ka füsioloogilisi nähtusi. Kui hingelised nähtused on, siis peab olema ka nende nähtuste kandja. Missugune see eri substants on, seda ei teata. Seda voolu esitavad samatigi kuulsad filosoofid: Descartes, Leibnitz, Külbe, Lodge, Herbert j.t.

Üldse mõlemad voolud on tugevasti esitatud ja praegult võistlevad veel mõlemad.

E t i k a.

Eetikas õpime tundma 4 pea probleemi: eluväärtuse, ülimhüve, kõlblike kohustuse ja tahtevabaduse probleemi.

Eluväärtuse probleem.

Ta käsitab küsimust, kas elu on väärt või ei ole? See küsimus tekitab uue küsimuse; kas maksab elada või ei? On elu hea või on ta paha? - Uued küsimused on alalt inimesi huvitanud. Eriti Kreekamaal, Indias j.m.

Siin kaks diametraalset lahkuminevat vastust: 1) elu on hea, maksab elada ja 2) elu on paha, ei maksa elada. See vaade, mis elu pooldab - nim. optimism (optimus - parim), mis eitab - pessimism (pessimus - väga halb).

Optimism. Optimistid olid vanad kreeklased ja nende filosoofid. Uuel ajal edustavad optimismi: Leibnitz ja Nietzsche. Leibnitz ütleb: ilm on hea - parim ilmadest, mis üldse võib ettekujutada, kui ta poleks kõige parem, siis ta looja kas ei suutnud või ei tahtnud luua paremat, kuid looja kui kõige parem, targem - oskas, Looja kui kõigevägevam - suutis ja looja kui kõige heldem - tahtis luua kõige paremat. Nii formuleerib Leibnitz oma optimismi.

Nietzsche küsib: kas elu saab keegi hinnata? Kas inimene saab seda teha? Ta ise vastab: elu hindajat pole, inimene ei saa erapooletult hinnata, sest on ise elu see, ta on erapoolik: on isiklik elu hea - kuidas elu - on aga isiklik elu halb - laidab. Erapooletult võivad otsustada need, kes elu läbi elanud, s.o. surnud. Kuid surnud ei räägi midagi. Võiks otsustada ka kõrvalseisja isik - kuid niisugust pole. Seega pole erapooletut hindajat. Nietzsche ütleb: meie hindamine ei näita elu väärtust, vaid meie väärtust. Oleme meie eluvõimulised - hin-

dame elu, peame tast lugu, - oleme dekatandid, väljasurejad, siis põlgame elu. Ja Nietzsche ütleb dekatantide kohta: "Nendel sinna õige tee! Las elada, kes tahab". Nietzsche arvab, et elu kohta võime vaid nii palju ütelda, et tahab jätkuda" ? Lapse esimesest hingamisest kuni surija viimase ohkeni". Igaüks tahab elada. Kõik elav tahab elada. Ja see pärast me peame elama. Küsimus seisab vaid ses, kuidas elada. Elada nii, et tast mõnu tunneks. Elada tuleb nii, et tahad elada, et ootad millal veel kord see moment tuleks. Nietzsche arvab, et elu eitada võivad kängujäänud, dekatandid jne. Nii arvab Nietzsche.

Pessimism. Ta on levinenud Aasias. India usud on kõik pessimistliku värvinguga. Näit. Buddha usus on põhimõte: mitte olemine - õndsam olemine. Et aasias ta just levinud on, seks võib põhjust anda rahva loidus, passiivsus ja rahva iseloom. Pessimism on levinenud ka Euroopas. Teda edustasid kaks kuulust filosoofi: Schopenhauer ja Hartmann.

Schopenhauer väitab: elu on halb. Mis ta siis kujutab endast - inimene on tahteline olevus - tahab ta alati. Kui keegi tahab, siis tal ikka puudub midagi. Kui meie elame tahet läbi, siis me elame puudustki läbi. Puudus aga on kannatus. Laps sünnib - hakkab nutma, ta tahab süüa, s.o. kannatus. Inimene vajab tarbeid - ta kannatab selle all. Tahte täitmise momendid on üürikesed, et elu ilusaks teha, kuna kannatused on alatised. Tahte rahuldamine toob enesega kaasa veel hulga uusi tahteid. Tahte rahuldus sünnib aritmeetilises progressioonis, uusi tuleb aga juure - geomeetrilises progressioonis. Seega me elame alalistes kannatustes, piinas. Sest pääseme aga välja - kui kaotame tahted. Kui me midagi ei tahä, siis alles oleme vaba piinadest, ütleb Schopenhauer.

Hartman väidab nii samuti, et elu on piinaorg. Selle tõestuseks toob tema ette keele kui sõnade tagavara. Ta ütleb: võtke kätte misugune tahes rahva leksikon ja vaadake, kumbaid sõnu on enam, kas kurbi või rõõmsaid. Vaadake samutigi rahvalaule. Ikka kurva sisulisi enam kui rõõmsaid. Ja sest teeb Hartman otsuse, et pool väärt ja ei maksa elada.

Enkki Schopenhauer ja Hartman elu pessimismi edustasid, elasid nad ise väga lõbusalt ja väga hästi.

Pessimismi kriitika. Schopenhauer räägib, et inimene on tahteline olevus ja üks tahte rahuldus uusi tahteid esile kutsub, kuid eksib ses, kui väidab, et lõbu pakub vaid tahte rahuldus. Lõbu pakub ka taotlemine. Ja eelrahulduse aeg on sagedasti lõbusam kui rahulduse moment. Näit: lapsed ootavad jõulupuud, ses oletajas lapsed ongi lõbusad, see ootamine neile teebki lõbu, kui jõulupuu toas, siis polegi rõõm nii suur, kui ootamise ajas. Enk jällegi ootame mõnda armast tuttavat tulema. Siis see aeg on lõbusam, kui moment millal võõras tuli. Nii ei taha Endel ja Juta veel abielluda, vaid mõrsjad olla - see teeb enam lõbu. Kuulus Poicare ütleb: millal üks armunu elab kõige sügavamaid elamusi - just siis, kui mööda trepi astmeid läheb kikkivarvul armunu juure.

Seega tuleb seda aega, mil me rahulduseni jõuame, ka lõbusaks pidada. Hartmanni väidet, et kurbi sõnu ja laule on enam, küll pooldada, kuid ebaõige on, et kurbi elamusi enam on. Et kurbi sõnu enam on, on tingitud sellest et inimene kaldub kurbist elamusist rääkima, ta pureb nende kellel enam kui rõõmsate kallal ja seetõttu saavad nad keeles enam fikseeritud, kui rõõmsate kallal ja seetõttu saavad nad keeles enam ka fikseeritud. Lõbusaid elamusi me ka väga meeles ei pea, me oleme hoolimatud nende suhtes, sest mida enam me hoolimatud oleme rõõmu puhul, seda suurem on rõõm. Rõõmsaist elamusist me ka palju teistele ei räägi, sest see ei meeldi meile, ta tekitab kadedust teiste juures. Sest siis tuleb ka rõõm, rõõmsa sisulisi sõnu ja laule leiame vähem, kui kurvasisulisi, kuid sest ei järgne veel, et kurbi elamusi ka enam.

Eluväärtuslise üle võiks vastava Nietzsche lausega: "Elu pole hea ega ka paha, vaid niisugune kuidas me teda võtame". Elu oleneb ikkagi

sest, kuidas me oskame elule suhtuda. Absoluutset hindajat pole.

Ülimhüve probleem:

Ta käsitab küsimust: on parim, ülim hüve, mida inimene peab elus taotlema? Pessimistidele pole see probleem sugugi huvitav, sest ta arvates pole elu seda väärt, et elada, veel enam siis hakkab selles viletsuses hüve leidma, neid polegi lihtsalt, pessimismi arvates. Optimistid, kes elust lugu peavad, on muidugi sest küsimusest huvitatud. Dostoevski ütleb isegi: "inimene enam kui elu armastab elu sihti". Asjatu, sihitu elu on inimesele vastik, pole niisugusel puhul ka himu eladagi. On aga elu siht teada - siis on elu armas".

Ülimhüve probleemi lahendatakse filosoofia peres väga mitmesti, s.o. filosoofide arvamisel on lahkuminevad. Me õpime tundma; hedonismi, ademonismi, utiliterismi, perfektsionismi ja evolutsionismi.

Hedonism. Kreeka keeles - hedone - lõbu). See vool peab elu sihiks lõbu. Lõbu taotlema, lõbustada, rõõmus olla - see on juba midagi väärt. See vool on poolehoidu leidnud eriti vanal ajal Kreekamaal. Seal edustas teda Aristippos. Kreekamaal levis ta Rooma, kus ta tähtsamaist esitajaist on Horatius. Horatius ütleb: carpe diem! Püüa iga momenti kinni haarata, ühtegi lõbu hetke ära jätta kasutamata sest praegune hetk on kindel, tulevases meie ei tea. Ela lõbusalt, joo täie söõmuga. Su lipukiri olgu: "Ole ise lõbus ja ära sega teiste lõbu!" Elu täitku lõbu - see olgu igatühe loomulik, õigustatud püüd. Kogu ühiskond olgu lõbus. Kadugu kurbus, hädaldus jne. - need teevad elu vastumõeliseks. See vool on leidnud järelkajajaid alati. Meie aegki igatsetakse lõbu ja soovitaksegi lõbu teistele (soovime ju rõõmsaid pühi, pida-sid jne).

Evdemonism. Sõna tuletatud Kreeka keelest - tähendab: õnnelikus, See vool väitab, et elu sihiks olgu õnne saavutada, õnnelik olla. Elu sihiks ärgu olgu mitte lõbu, sest see on tüürikene, talle järgneb pikem norus olek, mis pole hea ja seepärast ei kõlba lõbu elusihiks küll aga õnnelisus. Nad väitavad, et lõbu polegi mõnu, vaid sagedasti on vaikne oma perekonna seas viibimine palju armsam ja mõnusem. See vool sai ka alguse Kreekamaalt, kus teda edustasid: Demokrates, Sokrates, Aristoteles, eriti aga Epikuur. Epikuuri nime järel nim. seda ka epikuurlaste koolika, epikurism. Uuemal ajal edustasid teda: John Lock, Spencer, Rousseau. See vool elab ka meie ajal edasi: soovime ju nii sagedasti teistele õnne. Seega me hindame õnne. Õnn olgu elu-siht ja ta saagu kõigile osaks.

Utilitarism. (Ladina keeles: utilis - kasu). Utilitarismi järelle olgu elu sihilikus kasu, mitte aga lõbu ja õnn - sest me ei saa ju neid kätte. Nad ütlevad: õnn on kui vari, kui tahad teda kätte saada - jookseb ära, käime aga rahulikult edasi - jookseb järelle. Sest välja minnes õpetavad utilitaristid - minna rahulikult edasi, tee kasuliku enesele ja teistele, alles sel puhul saabub töötagajärjena õnnelisus. Elusihiks olgu kasu. Kasu saab juba välja arvata (see oli enam kasulik kui teine) jne., kuid õnnelisus pole seda mitte. Utilitarismi eitavada inglased Stuart Mill, Bentam j.t.

Perfektsionism. (Perfectus - täielikkus). Perfektsionistid ütlevad. Su siht olgu püüd täielikkuse poole. Püüdke vaid täienemise poole ja sellele tuleb siis juba juure kõik muu. Kristus õpetab: püüdke olla täielikud kui taevane isa. Perfektsionistid ütlevad: kuhu me ka elavasse loodusse pilku ei heidaks, igal pool näeme püüdmist täielikkuse poole ja seepärast tuleb seda pidada loomulikuks elu sihiks. Täienemine toob kaasa kasu õnne ja lõbu iseenesest. Püüdke vaid täielikud olla. Seda voolu edustavad prantslased Roueseau ja Gúfla (Gujo).

Evolutsionism. (evolutsioon - arenemine). Evolutsionistid väidavad, et kogu maailm evolutsioneerub teatud sihis. Elul on siht olemas. Kes selle sihi annud, kas jumal või keegi muu - see pole ühenduses ülimhüve probleemiga. Elu siht on kindel. Elu pole mitte korratu liikumine, vaid see liikumine alistub evolutsionistidele seadustele. Meie elu siht peab olema siis samane maailma sihiga. Oleme ju meie see maailmas üks kübemekone. Meie käime seega maailma elu rada. Ja kui me ei käi selle sihi järele, oleme revolutsionäärid, siis karistab juba elu. Oleme aga omaks võtnud selle üldise evolutsiooni suuna, siis on elu meie vastu heatahtlik, ta õnnistab meid jne. Vanad roomlased ütlesid: "elu tirib vägise kaasa". Mis siis on aga kogu maailma siht. Spencer ütleb, et kogu ilm liigub, elus meie kohaneme ja kohanemult meie loome. Looming olgu meie elu siht.
Praegusel ajal elab neist iga vool.

Kõlblise kohustuse probleem.

Meie oma individuaalses ja sotsiaalses elus näeme, et inimene ei toimi mitte üksikõikelt, vaid arvestades, hinnates omi tegusid. Ta liigutab neid headeks ja halbuks. Meie leiame, et me oleme kohustatud midagi tegema, meie elame kohusetunnet üle jne. Kust on aga päritud see kohusetunne? Kust tuleb see tunne, mis meid käsib ja keelab? On see kohusetunne sünnipärane, sünniga kaasa antud, s.o. aprioorne, või on ta omatud kogemuslikult, omatud elu vältusel, s.o. empiriliselt.

Neid küsimusi püüabki lahendada kõlblise kohustuse probleem. Siin võib olla 2 voolu - ühed: ta on aprioorne, teised - empiriline. Aprioristide hulgas leiame hulga kuulsaid filosoofe. Descartes, Spinoza, Leibnitz, Kant, Herbart, Schopenhauer j.t.

Ka empirism on tugevasti esitatud: John Lock, Osvald..... j.t. See on väga terav küsimus - on ju mõlemil tugevad toed. Tutvuneme nende argumentidega, mis aprioristid ette toovad: kõlbline kohustus on üldine, ta pole ainult üksikul isikul. Kogemus on aga omane üksikule. Igal inimesel on silmad - silmad on üldised - nad on sünnilt antud, kõlblik kohustus on ka üldine - järjekult ka sünnilt kaasa antud. Kohusetunne omab imperatiivse iseloomu. Kogemuslikult meie ei oma imperatiivset iseloomu. Ka pole ta harjumus, sest ta, s.o. kõlbline kohustus käsutab kõiki. Igaüks tunnistab käsku: sina ei pea tapma, ehk küll nende kogemused kõigil erisugused. Tapmine võiks ju mulle kasu tuua, kuid ma siiski ei tapa, see näitab, et see kõik antakse väljastpoolt meid asuvalt.

Empiristid esitavad järgmised argumendid: kõlblise kohustuse tunde juures polegi üldist midagi. Igal rahval on olnud omad vaated, nende küsimuste asjus. Kant annab kõlblise kohustuse reegli nii: "Toimeta maksimi (käsu) järele, mille kohta sa võiksid soovida, et kõik nii teeksid". Empiristid ehk evolutsionistid aga, et sees maksimis pole mingit sisu. Mõne aja eest polnud see nii, vaid hoopis teisiti. Imperatiivsus pole muud, kui evolutsiooni produkt, ta on saanud seega, et on kasutatud karmide nuhtlustega ja alalise käskimisega. Käskimise tagajärjel muutub see välimine käsk viimaks sisemiseks käsuks. Empiristid või evolutsionistid ütlevad, et meie näivad need käsud küll aprioorsena - me pärime need vanemalt, kuid selle kõige taga seisab inimsöö evolutsioon.

Tahtevabaduse probleem.

Ühest küljest vaadates näib meile, et meie oleme omis toiminguis omis otsustusis täiesti vabad, et meie teeme, mida meie tahame. Keegi

meid sundida ei saa; sunnib taga meid, siis paneme vastu, et mitte oma tahtevabadust kaotada, paneme vägivallagagi vastu, vahest oleme nõus oma elu ohverdama. Teisest küljest vaadates näib meile jällegi, et meie seda, mida teised teevad; teema seda, mis meid kaasa kisub, teeme seda, mida elu nõuab me käest. Meile näib, et meie ei seisa väljaspool neid tingimusi, mis määravad ära elu olemise. Seega meile näib ka, et meie pole tahtevabad.

Kuidas selle peale vaatavad filosoofid? Kas oleme tahtevabad või mitte? Selle vastusele katsubki tahatevabaduse probleem kostmist anda. Selle probleemi kallal on jureldud juba vanal ajalgi, enne kreeka filosoofe, juba siis on teda katsunud lahendada Kreeka filosoof, teda katsuvad lahendada samuti meie filosoofid, kuid üksmeelset pole siiski vastust antud. Nimelt ühed - indeterministid ütlevad, et oleme tahtvad, kuna deterministid jälle - ei ole tahtvad, meiel toimingud on äramääratud. Deterministid töövad ette järgmised argumendid. Kõik on saatuse poolt ära määratud. Vanad kreeklased ütlesid isegi, et saatuse on vägevam, kui jumalad. Saatuse kiüntest juba välja ei pääse. Inimese elu kõik on surm - kõik see on saatuse teha, mitte aga inimeste enda. Roomlased, kes ka jagasid seda vaadet, ütlesid, et saatuse seda, kes tahab taga minna endaga kaasa kisub, kes aga ei tahta seda viib vägisi. Kreeka kirjanikest oli Sofokleski fatalist, samuti paljud rooma kirjanikud, fatalismi leiame ristiususki. Jumal juhib seda maapealset elu ja loomulikult teab ta ära ka iga inimese toimingud ette. Uuema aja filosoofid jagavad ka determinismi väga, nagu: Spinoza, Leibnitz, Herbart, Faulsen, Wundt, Jung j.t. Nende argumendid on: kogu ilma elu on põhjustatud, ta liigub kauseaalsuse seaduse järele. Ei ole midagi väljaspool kauseaalsuse seadusi, valitseb üldine kausalidest. Ka inimese tahe on põhjustatud. Me võime iga toimingu kahte otsida, peenemalt uurides, mis selle teo ära määravad. Miski pole põhjustamatu, vaid iga toiming on eelmisest põhjustatud. Kogu ilmas valitseb kauseaalsuse seadus ja võimata on, et inimene selle alla ei käi. Seega pole siis deterministide arvates mingisugust tahtevabadust, vaid teeme seda, mida tingib meilt olukord, millesse me oleme sattunud.

Indeterministid ütlevad, et olla küll tõsi, et ilmas valitseb kauseaalne kord, kuid inimesel on siiski võime ennast määrata. Indeterministide argumendid oleks: 1) meil on iga toimingu juures tunne, et võiksime ka teisiti teha. Kuidas siis niisugused tunded tekivad, kui meil pole võimalust teisiti teha, vaid kõik on ette kindlaks määratud? See on ainult seletatav tahtevabadusega.

2) argument: meil on vastutuse tunne. Kui oleme halvasti toimunud, siis küsime endilt, mis me nii tegime, eks oleks võinud teisiti teha. Kui saatuse seda oleks ette määranud, siis, mis jaoks me siis vastutuse tunnet kanname, sest oleks pidanud ju nii ka olema. Indeterministid aga ütlevad, et siin on tegemist tahte vabadusega, selle teo arutlemise juures võistlesid mitmesugused motiivid ja oma vaba tahtejõuga andsime ülekaalu ühele neist. Kolmas argument: 3) moraalne kohustuse tunne. Me teame seda, mis hea ja mis halb. Meie peame kohustavaks teha head ja hoiduma seepärast halvast. Me kohustuse tunne ütleb, et me saame karistatud, halva eest - tasutud jällegi hea eest. Milleks on aga siis kohusetunne, kui toimingud fataalse iseloomuga, kõik peaks ju nii olema ja see kõik, pole mingisugust kohustust kanda. Kohusetunne olema ja see on kõik, pole mingisugust kohustust kanda. Kohusetunne ise aga pole fataalse iseloomuga, sest ta ei käsi, vaid manitseb meid nii või teisiti tegema, kus juures tahab meie tahte siiski vabaduse teisiti toimida.

4 argument, mis üles seatud Kanti poolt: "Niipalju, kui inimene on maailms osa - kuulub ta kauseaalsuse seaduse alla, nii palju kui ta on aga "Ding an sich" (asi iseenesest) nii palju võib ta ise püsida sihtisi. Sihid võivad motiividena esineda ja me oma tahte abil

võime ülekaalu anda ühele ehk teisele motiivile. Tahe on seega ikkagi lõpuotsus. Vene prof. Lapatin esindab veel ühe argumendi indeterministide kasuks: 5) meil on võimalus tähelepanu kontsentreerida (on olemas seega psüho-füüsiline energia, mis võib koonduda väliselt, s.o. Passiivne tähelepanu, ta võib koonduda sisemiselt - aktiivne tähelepanu). Kui inimene võib tähelepanu koondada ja juhtida ühele või teisele, siis võib ta ka ülekaalu anda. Ühele või teisele motiivile.

Deterministid ütlevad nende argumentide vastu, et see on kõik enesepete. Teile näib see nii, kuid tõepoolest on see teisiti. Nad ütlevad, kui kivil oleks eneseteadvus, siis ta ütleks, et ta liigub, ehkki meie teda veeratame. Nii on ka meiega. Eneseteadvus annab talle illusiooni, nagu oleks ta seda ise vabalt teinud, kuigi ta seda ei teinud. Nii on ka inimesega. Indeterministid küsivad aga kes meid siis petab, kas petame iseennast? Iseennast petta oleks ju mõtetu, ei ole põhjust illusiooni luua. Ei ole ka usutav, et Looja meid petaks.

Praegult võistlevad mõlemad voolud, vaieldakse edasi tahtevabaduse juures. Mõlemad voolud on tugevasti esitatud. Indeterministide seas leiame niisuguseid kuulsaid filosoofe kui Kant, Lodge j.t.

Fraktilises elus võiks öelda, on see küsimus enam vähem lahendatud: osa toimingust on tingitud, osa mitte. Näit, inimene ei sünni mitte oma tahte järele, ta kasvatus, kooli valik jne. ei sünni oma tahte järele, vaid oleneb teistest; kuid 3 - 4 aastaselt hakkab laps juba oma tahteid avaldama ja vanemaks saades saades katsub oma tahet läbi lüüa, ehkki ta teab, et sellega võtab oma kanda vastutuse. Seega tegemist vabadusega. Teoreetiliselt on siiski probleem veel lahendamata.

-----o0o-----

Ar 930B
Psühhaloogia